

تدوین مدل هستی‌شناسانه آموزش‌های زیست‌محیطی در نظام آموزش از دور با تأکید بر آیات قرآن

معصومه مسلمی^۱، محمدرضا سرمدی^۲، سیدعلیرضا افشانی^۳، سیدمحمد شبیری^۴

چکیده

این تحقیق به منظور طراحی الگوی هستی‌شناسانه آموزش‌های زیست‌محیطی با تأکید بر آیات قرآن است. هستی مطلق از آن خداوند است و هستی‌های دیگر مخلوق این وجود محسوب می‌شوند. شناخت طبیعت به‌عنوان مظهر حق و آیه الهی و تسخیر و بهره‌مندی از آن یکی دیگر از اهداف مهم تربیتی اسلام است. در طول دهه‌های اخیر، نگرانی‌های جدی و فزاینده‌ای نسبت به بحران‌های زیست‌محیطی و طبیعت در محافل علمی مطرح می‌شود که بخش عمده‌ای از آن بحران‌ها، ریشه در فقدان آگاهی دارد. در واقع آموزش همگانی محیط‌زیست، کلید رویارویی با این مشکل است؛ که در عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات، در قالب آموزش از دور، شایان توجه است. در تحقیق حاضر، از روش‌شناسی کیفی و روش تئوری زمینه‌ای استفاده شده است. نظریه بنیادی روشی است که مبتنی بر روش‌شناسی کیفی است. میدان تحقیق در تحقیقات با رویکرد کیفی، معادل جامعه آماری در تحقیقات با رویکرد کمی است. پس از حضور محقق در میدان تحقیقات رسیدن به اشباع نظری درباره مقولات مختلف مورد مصاحبه قرار گرفتند و داده‌های برگرفته از مصاحبه‌های اولیه برای ساخت دقیق‌تر مصاحبه‌های بعدی مورد استفاده قرار گرفتند. در این تحقیق از نمونه‌گیری نظری و نمونه‌گیری هدفمند استفاده گردید. نتایج این تحقیق به طراحی الگوی هستی‌شناسی آموزش‌های زیست‌محیطی در نظام آموزش از دور با تأکید بر آیات قرآن منجر شد.

واژگان کلیدی: هستی‌شناسی، آموزش زیست‌محیطی، قرآن، روش تئوری زمینه‌ای

۱- دانشجوی دکتری برنامه ریزی آموزش از دور دانشگاه پیام نور تهران ma.moslemi86@gmail.com

۲- عضو هیات علمی دانشگاه پیام نور تهران sarmadi@pnu.ac.ir

۳- دانشیار دانشگاه یزد afshanalireza@yazd.ac.ir

۴- عضو هیات علمی دانشگاه پیام نور تهران sm_shobeiri@pnu.ac.ir

(۱) مقدمه

انسان و هدایت مسیر تکاملی او به‌سوی وجود کامل مطلق با برنامه‌ای منظم و سنجیده و مبتنی بر احوال و محتوای از پیش تعیین‌شده است. بنابراین تربیت فرآیندی مداوم و پیوسته است که در تمام مراحل زندگی انسان مؤثر است (ابراهیم‌زاده، ۱۳۷۳: ۳۰۳). در این راستا هستی‌شناسی منبعث از فلسفه تربیتی اسلام است و جهان‌آفرینش را مظهر صنع الهی و عظمت و خالقیت حضرت حق می‌داند. در این مضمون، از دو وجود صحبت می‌شود یکی خالق و دیگری مخلوق البته با داشتن نگاهی عرفانی به عالم هستی، این دوگانگی نیز از بین می‌رود و همه جهان در ذات حق ذوب خواهد شد. اما برای حصول معرفت دقیق‌تر، ناگزیر باید با دیدگاهی فلسفی و به‌طور مجزا به اجزای عالم نگاه کرد تا از این طریق، به عناصر عالم و روابط بین آن‌ها پی برد. درکلی‌ترین نگاه، سه وجود و هستی از یکدیگر قابل تفکیک است: خدا، انسان و جهان؛ این سه بعد وجودی و روابط حاکم بر آن‌ها در هر مکتب فکری به گونه‌ای تعریف می‌گردد. در میان تمام این نظریات که گاه تضادهای بسیاری باهم دارند، آن نظریه‌ای استوارتر و قابل‌اعتمادتر است که از جانب خالق جهان ترسیم‌شده باشد، دلیل این‌که هستی مخلوقات خو دبه دو قسمت انسان و جهان تقسیم‌شده، این است که به نص آیات قرآنی و روایات اهل‌بیت (ع) وجود انسان با دیگر موجودات جهان متفاوت بوده و نسبت به آن‌ها برتری‌های بسیاری دارد. این برتری حتی از عالم خاکیان فراتر رفته و افلاکیان را نیز در بر می‌گیرد، به‌گونه‌ای که شایستگی نام «اشرفیت مخلوقات» و «خلیفه‌اللهی» به خودگرفته و بار امانت الهی و اسماء‌الحسنی رابه دوش می‌کشد که فرشتگان نیز قادر به درک آن نیستند (نوروزی و کشانی، ۱۳۸۹: ۱۱۹). هستی از دیدگاه قرآن هدفمند،

در هستی‌شناسی اسلامی، هستی مطلق از آن خداوند است و هستی‌های دیگر مخلوق این وجود محسوب می‌شوند که در اسلام هستی مساوی با ماده نبوده بلکه وجودهای دیگری هستند که غیرمادی بوده و اعتبار هستی آن‌ها بر روی از هستی مادی متمرکز نیست. جهان در هستی‌شناسی اسلامی در حال شدن و حرکت است. این شدن و حرکت هدف‌دار بوده و به‌سوی مقصد هستی در صیوروت است (ابراهیم‌زاده، ۱۳۷۲: ۳۰۲). تعلیم و تربیت را به معنای واقعی و صحیح کلمه باید جریان هدایت و راهنمایی آدمی به‌سوی ارزش‌های والای انسانی و الهی دانست. چنانکه آن ارزش‌ها را بپذیرد، دوست بدارد و به کار بگیرد. برای رسیدن به جامعه‌ای سالم نیاز به فلسفه تعلیم و تربیتی است که مطابق الگوهای آن جامعه باشد چنانکه اگر بنا باشد در مورد نظام تعلیم و تربیت کشوری کاری اساسی صورت گیرد قبل از هر چیز لازم است فلسفه تربیتی مناسب با جهان‌بینی آن کشور به وجود آید و سایر جنبه‌های تعلیم و تربیت مبتنی بر آن شکل بگیرد تا بدین وسیله از استحکام و انسجام لازم برخوردار گردد. از آنجا که ایران یک کشور اسلامی است نگاهی نو و تحلیلی بر فلسفه تربیتی اسلام که با فرهنگ ایران اسلامی و باورهای مردم این سرزمین پیوند ناگسستنی داشته باشد ضروری است. بر همین اساس، تبیین مبانی و اصول اساسی نظام تعلیم و تربیت اسلامی با استفاده از منابع اسلامی بسیار حائز اهمیت است (شکریان، ۱۳۸۷: ۲). تربیت اسلامی، هم در معنای خاص و عام جهت الهی دارد و به تمام عوامل مؤثر در اندیشه، رفتار، جسم و روح انسان توجه دارد. تربیت از دیدگاه اسلام عبارت است از فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل رشد و تکامل همه‌جانبه

الهی و علوم و فنون ناظر به این موضوع را بیشتر و بهتر بیاموزد. در زمینه فکری نیز با تفکر در آیات بزرگ الهی که در سراسر طبیعت نهفته است، می-تواند پلکان عروج به آسمان‌های فضیلت و تقوی را طی نموده و بر مسند قرب الهی تکیه زند. آیات قرآن نیز موج می‌زند از تشویق و ترغیب به تفکر و تدبر در آیات الهی که به‌عنوان نمونه به یک آیه اشاره می‌شود «ان فی اختلاف الليل والنهار و ما خلق الله فی السموات و الارض لایات لقوم یتقون»، «درآمد و شد شب و روز و آنچه خدا در آسمان‌ها و زمین آفریده، نشانه‌هایی است برای مردمی که پروا کنند.» مقصود ما از محیط‌زیست محیط فراگیرنده و طبیعی است که طرف ارتباطی انسان قرار می‌گیرد. قرآن به هستی و به‌ویژه محیط‌زیست که در تعامل و مواجهه انسانی قرار دارد جایگاه ویژه‌ای قائل است و هستی را چون انسان دارای شأن اخلاقی می‌داند. بنابراین انسان را در برابر آن مسئول و مکلف می‌داند، آسیب به محیط‌زیست، زنجیره حیات را دچار آسیب‌های جبران‌ناپذیری خواهد کرد چراکه طبیعت گنجینه درمانی و مخزن و انبار بزرگ مواد خوراکی است که هنوز چندان مورد استفاده قرار نگرفته است و همچنین معدنی برای صنعت محسوب می‌شود که نشاسته‌ها، شیره بعضی از نباتات، روغن‌های گیاهی، گیاهی یا حیوانی، مدت‌هاست که کاربرد صنعتی دارند. از طرف دیگر در عصر تحولات شگرف علمی و عصر نسبی‌گرایی اخلاقی و ارزشی و عصر تکثرگرایی فرهنگی و مبارزه با بنیادگرایی، مقوله‌ای به اسم تضاد اندیشه‌ها و آراء مطرح می‌شود. به گونه‌ای که یادگیرنده از یک‌سو درگیر برخی ضوابط و آداب گذشته است و از سوی دیگر اسیر و مبهوت دنیای پست‌مدرن و جهان

فرمان‌بردار، سنجیده، زیبا و قدسی، نشانه الهی، تسبیح‌گو و سجده‌کننده در برابر حق تعالی است. با توجه به چنین اوصافی و با توجه به دلالت صریح آیات قرآن و روایات معصومین(ع) که به‌منزله شرح و تفسیر حقائق آیات هستند. در انسان انگیزه مواجه خردمندانه و اخلاق مدارانه با محیط‌زیست را فراهم می‌سازد. با نگاه و تلقی شعورمندانه از هستی که همراه با ایجاد میل و انگیزه در انسان است می‌تواند زمینه ظهور باشد و بروز افعال اخلاقی و ارتباطی حق مدارانه را با محیط‌زیست سبب شود که در آن حق محیط‌زیست به‌عنوان یکی از ارکان هستی که کمال آدمی و امدار آن است، بهره‌مندی درست از آن است. در این نوع رفتار است که محیط‌زیست و مواهب طبیعی از تصرفات ویرانگر انسان در امان است و در شکوفایی آن تلاش صورت می‌گیرد(ملک محمدی، ۱۳۹۰). در عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات جهت تبادل فکری و فرهنگی با جهان، به نظریه‌های روشن و کارآمد در نظام آموزشی نیاز است و در مقوله تربیتی و آموزشی تدوین فلسفه تعلیم و تربیت دینی متناسب با عصر جدید و منطبق با روحیات یادگیرنده امروز ضروری است. نقش حساس ارزش‌ها در نظام آموزشی در چگونگی پرورش نسل جدید در عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات از مهم‌ترین اصولی است که باید مورد توجه قرار گیرد (کبیرزاده، ۱۳۸۰: ۸). واقعیت اجتماعی زندگی انسان‌ها در هر مرحله از زندگی جمعی شان در فلسفه فکری یا به بیان دیگری در اندیشه پردازی‌هایی که به شکل‌های گوناگون پدید آمده منعکس می‌شود(سرمدی، ۱۳۸۹: ۱۰۳). انسان برای این‌که از عهده بار این مسئولیت خطیر خود نسبت به طبیعت برآید باید احکام و تعالیم

آینده است. در نتیجه دچار نوعی بحران هویت و سردرگمی است (قائمی، ۲۱: ۱۳۸۰). در شرایط موجود در نسل امروز نوعی تردید در باورها در برابر نئومدرنیسم مشهود است. سخن قرآن در جایگاه کتاب مقدس، متوجه کل جهان اعم از انسان، جانوران و گیاهان است. قرآن مرزبندی قاطعی میان امر طبیعی و فوق طبیعی یا میان عالم انسانی و عالم طبیعی ترسیم نمی‌کند. انسانی که پرورده قرآن است، از لحاظ اعتقادی و اخلاقی به گونه‌ای تربیت می‌شود که عالم طبیعی را دشمنی طبیعی نمی‌شمارد که باید بر آن چیرگی یافت، بلکه به صورت جزء مکمل جهان دینی انسان به آن می‌نگرد که در حیات زمینی‌اش و به یک معنا حتی در سرنوشت نهایی او هم شریک است. در جهان بینی او، انسان نماینده خدا در روی زمین بوده و زمین و سایر مواهب، امانتی در دست او است که در مسیر هدایتش از آنها استفاده کند و به طور مسلم، تخریب محیط یا تضییع حقوق دیگران با هدایت او سازگاری ندارد. به رغم این که هدف نهایی او ساختن آخرت است، این مهم از طریق دنیای آبادان صورت می‌گیرد (نصر، ۱۳۷۹: ۲۱۶). در جهان امروز، آموزش کلید رشد و توسعه کشورها به شمار می‌آید. کشورهای که با برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری مناسب، به استانداردسازی شاخص‌های رشد و توسعه در آموزش همت گمارده‌اند رشد و توسعه اقتصادی و اجتماعی را نیز از آن خود ساخته‌اند. بیش از صدسال است که آموزش از دور به عنوان شیوه‌ای پویا برای ارائه دوره‌های تحصیلی به دانش‌آموزان و دانشجویانی که قادر به شرکت در کلاس‌های سنتی در محیط مدرسه و دانشگاه نیستند خدمت کرده است. روش‌های ارائه آموزش از دور به عنوان روشی اساسی در کاهش موانع دسترسی به فرصت‌های

آموزشی مورد توجه قرار گرفته است. در سال‌های اخیر با پیشرفت فناوری اطلاعات و ارتباطات، افزایش چشمگیری در استفاده از آموزش از دور در جهان به وجود آمده است آموزش از دور به طور فزاینده‌ای در حال تبدیل شدن به شکلی پذیرفته از یادگیری است (فرج‌اللهی، دانشور، ۱۳۸۹). شهروندان امروزی که با مسائل عدیده‌ای مانند ترافیک، پرمشغله‌گی، آلودگی محیط‌زیست و دوری مسافت‌ها روبرو هستند، دستاوردهای فناوری اطلاعات و ارتباطات می‌تواند به رفع برخی از دشواری‌های زندگی آنان کمک کند (سراجی، ۱۳۹۰: ۳). مسئله دیگری که در زمینه ارتباط انسان با طبیعت مطرح می‌گردد، مسئله کیفیت بهره‌برداری از طبیعت است، زیاده‌روی و لجام‌گسیختگی در استفاده از طبیعت و ضایع کردن منابع طبیعی موجب اضمحلال طبیعت می‌شود و نسل‌های آینده را از نعمت‌های عظیم الهی محروم می‌سازد. بنابراین استفاده و بهره‌برداری از طبیعت به نحو صحیح و مناسب با احتیاجات یکی از اصولی است که باید همواره مورد توجه قرار بگیرد. انسان وقتی با طبیعت ارتباط برقرار می‌کند در تفکر فرو می‌رود و با خود می‌گوید این دستگاه آفرینش و طبیعت زیبا یک خالقی دارد با نیروی عقل به تجزیه و تحلیل می‌پردازد و وجود خدا را حس می‌کند و ایمانش قوی‌تر و راسخ‌تر و شگفتی‌های طبیعت در نظرش زیاد جلوه می‌کند و قوه تفکر را بیشتر به کار می‌بندد و درک می‌کند که دست قدرت آفریدگار عالم و حکیمی در کار است که در امور جهان نظم برقرار کرده و انسان به مرحله عالی صعود ایمانی خواهد رسید (زارع، ۱۳۹۱). در تاریخ نگاری عصر مدرن، تصور کشمکش انسان با طبیعت و قصد انسان برای غلبه بر آن به عنوان ضرورت تداوم زندگی بشر، به عنوان بستری

به سوی کمال مطلق)، در هستی‌شناسی و تفاوت‌های دیگری از منظر علم به واقع (ابطال امکان معرفت یقینی و امکان شناخت هستی)، حقیقت تشکیکی علم، ملاک علم به واقع (موفقیت در آزمون و مطابقت با مراتب گوناگون واقعیت)، نقش عالم در علم (کاشفیت و مبدع علم)، پویایی علم (پویایی و ثبات علمی)، منابع شناخت، توانایی عقل‌ورزی (خردورزی انتقادی و توانایی تعقل در عرصه نظر و عمل) و محدودیت‌های شناخت در معرفت‌شناسی دو دیدگاه وجود دارد.

هاشمی و خبازی کناری و کاظمی (۱۳۹۶). این پژوهش با هدف تحلیل رویکرد هستی‌شناسانه و معرفت‌شناسانه استادان دانشگاه در فرآیند تدریس انجام شده است. نتایج پژوهش آنان حاکی از آن بود که، بیش‌تر اساتید جایگاه نسبی‌گرای هستی‌شناسانه و معرفت‌شناسانه را اتخاذ کردند. بیش‌تر اساتید در تطبیق رویکردهستی‌شناسانه و معرفت‌شناسانه نسبی‌گرای خود با روش‌های آموزشی‌شان در کلاس درس، با موانع سازمانی، فرهنگی و انسانی روبرو بودند که مانع از برگردان کامل رویکردنسبی‌گرای آن‌ها در آموزش کلاس درس دانشگاهی بوده است. همچنین استادان اظهار داشتند که ویژگی‌های شخصی، تجربیات دوران تحصیل و همچنین تجربیات دوران تدریس در مسیر تکوین و همچنین تغییر رویکرد آنها سهم اساسی داشته است. به نظر می‌رسد در دستیابی به باورهای پیچیده‌تر و رویکرد هستی‌شناسانه و معرفت‌شناسانه نسبی‌گرا آموزش عالی باید در برنامه‌ریزی‌های آموزشی و امکانات خود بازبینی جدی داشته باشد.

برای تبیین پیدایش فناوری موضوعی محوری به شمار می‌رود (خیراندیش، ۱۳۹۱: ۳-۴). برای طراحی و پایه‌ریزی جامعه‌ای سالم و حفظ آن نیاز به یک نظام آموزشی سالم است که این نظام آموزشی باید زنده و مترقی و برگرفته از دیدگاهی باشد که تک‌تک افراد جامعه را با ویژگی‌های منحصربه‌فرد موردتوجه قرار داده باشد و چنین نظامی است که می‌تواند انسان‌های آزاده و کمال‌گرا و خلاق و مستقل پرورش دهد چون این نظام برگرفته از آگاهی کامل نسبت به تمامی جوانب انسان است و بر این باور است که همه اصلاحات و فعالیت‌ها با اندیشه و تلاش انسان انجام می‌گیرد و وقتی که او سالم و صالح پرورش یافت همه‌چیز به‌خوبی ساخته می‌شود. بدیهی است که دستیابی به چنین آرزویی نیاز به پشتوانه تحقیقی دارد و بی‌تردید، برنامه‌ریزی منظم و منطقی در آموزش از دور مستلزم انجام پژوهش‌های کیفی و کمی مرتبط به صورت منظم و پیوسته است. از این‌رو محقق بر آن است تا به‌عنوان گام کوچکی در این زمینه با نگاهی به هستی‌شناسی قرآن، به طراحی الگوی آموزش زیست‌محیطی با شیوه‌های آموزش از دور بپردازد.

۲) پیشینه پژوهش

کشاوری و نورانی (۱۳۹۵). این مقاله با هدف مقایسه مبانی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی «کارل پوپر» با مبانی فلسفی ذکرشده در آموزه‌های اسلامی، به بیان مبانی فلسفی این اندیشمند می‌پردازد. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که تفاوت‌های اساسی از منظر وجود واقعیت (وجود فی‌الجملة واقعیت و وجود مسلم و بدیهی جهان)، تقسیم واقعیت (وجود جهان‌های سه‌گانه و مراتب و سطوح هستی) و حرکت تکاملی طبیعت (حاصل از آزمون و حذف خطا و حرکت مداوم

سطح دانش و نگرش بین مخاطبان و ذینفعان برنامه‌ها انجام گیرد تا برنامه‌های عملکردی که بیش از نیمی از برنامه‌های این سند هستند، تأثیرگذاری بیشتری داشته باشد و همچنین ظرفیت‌سازی در راستای کاهش و سازگاری با تغییرات اقلیمی در همه بخش‌ها به‌طور متناسب صورت پذیرد.

پیشانی، ندا و همکاران (۱۳۹۶). در این مقاله با روش تطبیقی و توصیفی-تحلیلی، اهداف غایی و کلی آموزش محیط‌زیست و نیز فعالیت‌های مرتبط با آن‌ها در کشورهای سوئد، استرالیا، کانادا، ترکیه و ایران بررسی شده است. نتایج به‌دست‌آمده در بخش اهداف غایی نشان می‌دهد که روح حاکم بر اهداف کشورهای منتخب، توسعه پایدار بوده است. در بخش اهداف کلی در بین بخش‌های تقویت دانش، مهارت و نگرش مثبت به طبیعت شباهت هست. در بخش فعالیت‌های مرتبط با آموزش محیط‌زیست، فاصله بسیاری بین کشورهای منتخب با ایران هست که ناشی از وجود فاصله زیاد بین اهداف موردنظر با برنامه اجرا شده در کشورمان است. در پایان مقاله، فعالیت‌های بومی‌سازی‌شده با توجه به هدف غایی آموزش محیط‌زیست پیشنهاد شده است.

قائمی، پونه و شبیری، سید محمد و لاریجانی، مریم و بهروز، رکوک (۱۳۹۵). هدف از پژوهش حاضر، ارزیابی شیوه‌های آموزشی برای انتخاب شیوه‌های مناسب آموزشی در جهت ارتقای آگاهی‌های محیط‌زیستی و نهایتاً تغییر رفتار فردی در حفظ محیط‌زیست است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که کارگاه آموزشی دارای بالاترین امتیاز با وزن ۰/۵۱۵ بوده و گزینه‌های آموزش از دور با وزن ۰/۲۶۳ و سخنرانی با وزن ۰/۲۲۲ در اولویت‌های بعدی قرار گرفته‌اند.

ملک محمدی و نجارزادگان و معصوم بیگی (۱۳۹۵). نظام هستی‌شناختی قرآن می‌تواند در ارتقای اخلاق زیست‌محیطی نقش چشمگیری داشته باشد. این مقاله با ذکر آیات قرآن و تشریح اجمالی آن، الگویی توحیدی از نحوه مواجهه اخلاقی انسان با محیط‌زیست و ارتقای اخلاق زیست‌محیطی را ارائه می‌کند. در نگاه قرآن کریم، تمام اجزای هستی دارای صفاتی همچون هدفمند، تسلیم، سنجیده، زیبا و قدسی، نشانه، تسبیح گو و سجده کننده در برابر پروردگار هستند. درک این اوصاف می‌تواند آثار قابل‌توجهی در ارتقای اخلاق زیست‌محیطی انسان فراهم آورد.

عریان، سمیه و شبیری، سید محمد و فرج‌اللهی، مهران (۱۳۹۶). هدف از این پژوهش، تحلیل برنامه راهبرد ملی تغییر اقلیم ایران در پنج بخش کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای، مدیریت منابع آب، کشاورزی و امنیت غذایی، منابع زیستی و سلامت بر اساس تأکید بر ارتقای دانش، نگرش و عملکرد جامعه در راستای ظرفیت‌سازی در مواجهه با تغییر اقلیم در کشور است. بیشترین نسبت برنامه‌های مرتبط با گسترش دانش در هر بخش، با ۵۶٪ به بخش سلامت و کمترین با ۸٪ به بخش کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای اختصاص دارد. کمترین و بیشترین سهم برنامه‌های ارتقای نگرش به‌کل برنامه‌های هر بخش نیز به ترتیب به بخش سلامت با ۱۲٪ و مدیریت منابع آب با ۴۴٪ مرتبط است. همچنین بخش مدیریت منابع آب کمترین (۲۹٪) و کشاورزی و امنیت غذایی و کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای با نسبت ۶۰٪ بیشترین برنامه‌های عملکردی را دارند. از این رو نهایتاً لازم است که تدابیر مقتضی اتخاذ شود. بنابراین ضروری است که ابتدا آموزش از طریق گسترش

می‌دهند که نوجوانانی که معمولاً از اینترنت استفاده می‌کنند با والدین خود دچار مشکل هستند و این مسئله بر کیفیت ارتباط آن‌ها اثر می‌گذارد. دانش آموزان در تمام سنین ممکن است تا حد نزول نمره‌های درسی و به هم خوردن روابط دوستانه آن‌ها در اینترنت زمان صرف کنند.

وویپ^۱ و همکاران (۲۰۱۴) مشارکت زنان در مدیریت و حفظ محیط‌زیست در نیجریه را بررسی کرده و نشان داده‌اند که بیشتر زنان (۷۹/۲ درصد) به کشاورزی مشغول هستند و در حفاظت از خاک نقش دارند. حدود ۷۸ درصد از زنان در کاشت درخت و یا گل شرکت داشته‌اند. نبود سامانه دفع زباله‌ها، سامانه زه‌کشی ضعیف و سطح پایین اطلاعات زیست‌محیطی در بین زنان مورد مطالعه از جمله مشکلات زنان در این پژوهش بوده‌اند.

۳ روش تحقیق:

در این تحقیق از روش‌شناسی کیفی و روش تئوری زمینه‌ای استفاده خواهد شد.

طرح پژوهش در واقع بیان مدون و منسجم اکثر تصمیمات فنی در برنامه‌ریزی یک پروژه تحقیقاتی و توجیه آن‌هاست. در حالت آرمانی طراحی پژوهش اجتماعی عبارت است از فرایند اتخاذ همه تصمیم‌های مرتبط با پروژه تحقیقاتی پیش از شروع به اجرای آن‌ها. اگر پیش از دست زدن به تحقیق، همه مسائل پژوهش پیش بینی شوند و در مورد چگونگی اجرای آن‌ها تصمیم گرفته شود، در این صورت شانس پژوهشگر برای کنترل روند پژوهش بیشتر خواهد شد (بلیکی، ۱۳۸۹: ۳۸). از آنجاکه مسیر تحقیق در ارتباط با میدان تحقیق مشخص می‌شود، پس

همچنین در این تحقیق با تغییر در ارجحیت هر یک از معیارها، اولویت روش‌های آموزشی نیز به صورت کمی قابل محاسبه است. به طوری که با هدف افزایش تعداد فراگیران (تغییر درصد وزنی معیار فراگیران از ۷/۶ به ۳۷/۸) آموزش از دور نسبت به سایر گزینه‌ها دارای اولویت بالاتری است. به همین ترتیب با هدف افزایش سطح دانش (تغییر درصد وزنی معیار دانش از ۱۶/۹ به ۶۰/۳) سخنرانی دارای اولویت بالاتری خواهد گردید.

نجفی هزارجریبی و کوپائی (۱۳۹۶). هدف این پژوهش، بررسی طراحی مدل مدیریت آموزش از دور برای نظام آموزش عالی ایران (دانشگاه پیام نور) است. یافته‌های تحقیق آنان نشان داد که مؤلفه‌های اصلی مدیریت آموزش از دور شامل، عامل محیطی، مشتری مداری، فناوری، رهبری و بصیرت است. همچنین نتایج نشان داد که بین نظرات سطوح نهادی و عملیاتی در رتبه بندی عامل‌های مدیریت آموزش از دور، تفاوت وجود دارد و عامل محیطی نقش بسزایی در مدیریت آموزش از دور دارد و مدیران دانشگاه پیام نور باید، به ترتیب به عوامل محیطی، مشتری مداری، امکانات فن آوران و بصیرت رهبری توجه بیشتری نمایند تا اثر بخشی و کارایی در مدیریت دانشگاه پیام نور محقق گردد. همچنین، نتیجه به دست آمده، با استفاده از تحلیل عاملی نشان‌دهنده مناسب بودن شاخص‌های برازندگی است.

گوستا و مش (۲۰۱۲) در پژوهشی تحت عنوان «تأثیر اینترنت بر کیفیت ارتباط نوجوانان» نشان داد که ارتباط اینترنتی و میزان استفاده از این فن آوری به صورت منفی با ادراک نوجوانان از کیفیت ارتباط با فامیل رابطه دارد. یافته‌ها نشان

^۱-Wip

باز^۱ شروع می‌کند. کدگذاری باز به دنبال آن است که داده‌ها و پدیده‌ها را در قالب مفاهیم عرضه نماید. بر اساس کدگذاری باز، کدگذاری محوری^۲ انجام می‌شود. بدین معنا که محقق، یک مقوله کدگذاری باز را شناسایی می‌کند و در آن - به عنوان پدیده مرکزی - متمرکز می‌شود. سپس به داده‌ها بر می‌گردد تا مقوله‌هایی را اطراف این پدیده مرکزی بسازد. سومین مرحله کدگذاری، کدگذاری انتخابی^۳ است. محقق در این کدگذاری اقدام به مدل سازی و توسعه قضایا^۴ و فرضیات می‌کند. در کدگذاری انتخابی، مقوله‌ها در اطراف با یکدیگر در قالب مدل عرضه می‌شوند و ارتباط آن‌ها توصیف می‌شوند.

۳-۴) قابلیت اعتماد

به‌طورکلی پژوهش‌های کیفی همچون تحقیقات کمی نیازمند روش‌هایی هستند تا بتوان از آن طریق به قابل اعتماد بودن یافته‌ها پی برد. به‌طورکلی از سه روش در گراند تئوری برای اطمینان از صحت داده‌ها و تحلیل آن‌ها استفاده می‌شود که عبارتند از:

۱) استفاده از تکنیک ممیزی: بر اساس این روش، چند متخصص در روش کیفی و نظریه کار زمینه‌ای بر جمع‌آوری و سپس تحلیل داده‌ها نظارت می‌کنند.

۲) کنترل یا اعتبار یابی توسط اعضا: در این روش یافته‌های تحقیق در اختیار مشارکت کنندگان گذاشته می‌شود و از آن‌ها خواسته می‌شود تا در خصوص یافته‌های کلی و صحت تحلیل‌ها نظر خود را ارائه دهند.

نمی‌توان انتظار داشت که طرحی از پیش معین به‌عنوان راهنمای عمل محقق تهیه گردد، بنابراین در اینجا بر اساس الگوی دومی که فلیک از طرح تحقیق ارائه می‌دهد، یعنی طرح تحقیق به‌عنوان فرایندی که در طول تحقیق از طریق تصمیمات مختلف ساخته و اصلاح می‌شوند، بسنده می‌کنیم.

۳-۱) میدان پژوهش

میدان تحقیق در تحقیقات با رویکرد کیفی، معادل جامعه آماری در تحقیقات با رویکرد کمی است. پس از حضور محقق در میدان تحقیق، ده نفر تا رسیدن به اشباع نظری در خصوص مقولات مختلف مورد مصاحبه قرار گرفتند و داده‌های برگرفته از مصاحبه‌های اولیه برای ساخت دقیق‌تر مصاحبه‌های بعدی مورد استفاده قرار گرفتند.

۳-۲) حجم نمونه و روش نمونه‌گیری

از بین ده نفر تعداد هفت نفر شامل پنج مرد و دو زن از تحصیلات عالی دانشگاهی برخوردار بودند و در دانشگاه یا مدارس به تدریس مشغول بودند. سه نفر دیگر نیز که همگی مرد بودند روحانیون مذهبی بودند که در زمینه مورد مطالعه از آگاهی لازم برخوردار بودند.

۳-۳) شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها

بخش عمده تحقیق مبتنی بر نظریه زمینه‌ای به تجزیه و تحلیل داده‌ها مربوط می‌شود. داده‌هایی که در طول تحقیق و از طریق اشکال مختلف مصاحبه جمع‌آوری می‌شوند، از طریق فرآیند کدگذاری در مراحل مختلف مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرند، به‌طورکلی داده‌ها باید سه مرحله کدگذاری را از سر بگذرانند تا در نهایت اطلاعاتی را که واجد ساخت نظریه هستند ارائه کنند. محقق در تدوین نظریه بنیادی، با کدگذاری

²- open coding

³- axial coding

⁴- selective coding

⁵- propositions

ده مقوله ارائه شده‌اند و ابعاد جهان بینی اسلامی در خصوص طبیعت و محیط‌زیست و ارتباط انسان با آن را کشف و تحلیل نموده‌اند.

اطلاعاتی که در این تحقیق گردآوری شده است در حقیقت برگرفته از بینشی دینی است که بواسطه آموزه‌های اسلامی و تعلیمات قرآنی در افراد شکل گرفته و ریشه دوانده است. اسلام به مثابه نسخه نهایی آموزه‌های دینی تعلیماتی را به بشر عرضه نموده است که به تمام مناسبات انسان توجه کرده و به رفتار و کردار آدمی در زمینه‌های مختلف شکل می‌دهند. درواقع می‌توان ادعا نمود از آن رو که اسلام هیچ جنبه‌ای از زندگی انسان را مورد غفلت قرار نداده است، شکل دادن به رفتار زیست‌محیطی و طبیعت‌گرای آدمی از اولویت برنامه‌های این دین الهی است. مجموع داده‌های به دست آمده در این تحقیق که در قالب مقولات ده گانه ذیل ارائه شده‌اند نشان می‌دهند که اسلام به مثابه دینی الهی بیشترین تأکید را در مقایسه با آموزه‌های مکاتب و اندیشه‌های دینی و غیر دینی در ارتباط انسان با محیط‌زیست و طبیعت می‌کند.

در این قسمت ابتدا به ده مقوله‌ای پرداخته می‌شود که هرکدام به نحوی در ایجاد منظومه‌ای جامع که نشان‌دهنده جهان بینی اسلامی در خصوص ارتباط خداوند، انسان و محیط‌زیست است نقش داشته‌اند. این مقولات که با تحقیق کیفی و به روش گراندد تئوری به دست آمده‌اند بخش نخست این قسمت را تشکیل می‌دهند. در روش سوم، محقق پیوسته مقولات به دست آمده را با داده‌های پیشین و جدید مقایسه می‌کرد و به اصلاح مقولات می‌پرداخت تا این مقولات بتوانند تمام محیط مربوط به یک مقوله را در بر گیرند. مقوله هسته نیز در نتیجه بررسی مجدد داده‌های

(۳) مقایسه‌های تحلیلی: در این روش به داده‌های خام رجوع می‌شود تا ساخت بندی نظریه با داده‌های خام مقایسه و ارزیابی شود.

در تحقیق حاضر از هر سه روش فوق استفاده شد تا حداکثر اعتماد نسبت به تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق حاصل شود. کار از همان مراحل اولیه گردآوری داده‌ها تحت نظر متخصص روش تحقیق کیفی و گراندد تئوری، قرار گرفت. محقق پس از به انجام رساندن این پژوهش، یافته‌های تحقیق را در اختیار مشارکت کنندگان قرارداد و از آن‌ها خواسته شد تا در خصوص این یافته‌ها نظر دهند. در روش سوم، محقق پیوسته مقولات به دست آمده را با داده‌های پیشین و جدید مقایسه می‌کرد و به اصلاح مقولات می‌پرداخت تا این مقولات بتوانند تمام محیط مربوط به یک مقوله را در بر گیرند. مقوله هسته نیز در نتیجه بررسی مجدد داده‌های تحقیق به دست آمده با جلب نظر متخصص راهنما، تأیید شد.

۴) یافته‌های پژوهش:

محقق پس از انتخاب نمونه‌های اولیه مورد مطالعه در این تحقیق و انجام مصاحبه با آن‌ها، همزمان به تحلیل داده‌ها و گسترش میدان تحقیق از طریق روش گلوله برفی پرداخت. در حقیقت داده‌های این تحقیق به محض گردآوری و پیاده‌سازی در کامپیوتر تحلیل شده و مبنایی برای گردآوری داده‌های جدید قرار گرفتند. به دلیل وجود همین خصلت رفت و برگشتی در جمع‌آوری داده‌ها و اشباع نظری حاصل شده از آن، مقولاتی استخراج شد که هرکدام جزئی از نظام ادراکی موجود در باب آموزه‌های زیست‌محیطی و اسلام را پوشش می‌دهد. داده‌های به دست آمده از تحقیق میدانی در قالب

تحقیق به دست آمده و با جلب نظر متخصص راهنما، تأیید شد.

در بخش دوم به‌طور مختصر و مفید به بحث در مورد چگونگی ارائه آموزش‌های زیست‌محیطی اسلام از طریق آموزش از دور از منظر نظری پرداخته می‌شود و سعی می‌شود تا ضمن برقراری ارتباط بین یافته‌های پژوهشی و دیدگاه‌های نظری، راه‌حلی ارائه گردند که به‌واسطه آن بتوان آموزش‌های قرآن در باب طبیعت و محیط‌زیست را از طریق آموزش از دور به طیف گسترده‌ای از جامعه انتقال داد. در ذیل ابتدا به تشریح ده مقوله‌ای پرداخته می‌شود که در نتیجه تحقیق میدانی استخراج شده‌اند و سپس این مقولات در ارتباط با مباحث نظری مورد بحث قرار می‌گیرند.

بخش اول: یافته‌های پژوهشی

۴-۱) طبیعت، عرصه تجلی حکمت خدوندی

داده‌های به دست آمده از میدان نشان می‌دهد که از نظر مشارکت کنندگان طبیعت میدانی برای تجلی حکمت و قدرت خداوندی است. این بدان معناست که طبیعت و محیط‌زیست علاوه بر نقش مؤثری که در شکل‌گیری و تداوم حیات آدمی دارند، تجلی‌گاه حکمت خداوندی و نشانگر قدرت لایزال او نیز هستند؛ به عبارت دیگر، می‌توان گفت که طبیعت و محیط‌زیست نه تنها زمینه ساز کمال مادی انسان هستند بلکه با تجلی صفات الهی زمینه را برای رشد معنوی و تعالی روحی انسان نیز فراهم می‌کنند. مشارکت کنندگان با اتکاء بر پیش‌اسلامی خود معتقدند که هر جزئی از طبیعت و هر قسمتی از محیط‌زیست، آینه تمام‌نمای حکمت خداوندی است که می‌تواند روح آدمی را صیقل داده و او را در مسیر سیر به سوی خدا رهنمون گردد. افراد معتقدند که

بر طبق آموزه‌های اسلامی، خداوند حکمت و قدرت مافوق تصور خود را از طریق آفرینش پدیده‌های طبیعی و زیست‌محیطی به رخ می‌کشد و بدین سان حجت خود را بر آدمیان تمام می‌کند. در واقع طبیعت و محیط‌زیست عجائب خلقت خداوند را به انسان نشان می‌دهند و بدین سان پیوسته عظمت خداوند را به او گوشزد می‌کنند. آن‌چنان که مشارکت کنندگان می‌پندارند، اگر آدمی پرده‌های روزمرگی و حجاب عادت را کنار نهد و با دیدی عمیق و بصیرتی نافذ به جهان پیرامون خود بنگرد قطعاً متوجه خواهد شد که طبیعت به مثابه‌پیکر الهی عمل می‌کند و اعجاز خداوند را در هر جزء خود به نمایش می‌گذارد. اگر آدمی بتواند رخسار اعجاز گونه آفریده‌های طبیعی و زیست‌محیطی را از پس حجاب عادت کشف نماید، قطعاً به عظمت، حکمت و قدرت بی‌نهایت آفریننده‌ای پی خواهد برد که سرمنشأ تمام این اعجاز و نظم حاکم بر آن است. نهادینه شدن بینش دینی در آدمی می‌تواند به بهترین وجه نشانه‌های اعجاز گونه طبیعت و محیط‌زیست را در برابر دیدگان او به نمایش بگذارد و سیر روحی و تکاملی معنوی او را ممکن سازد. در مجموع مشارکت کنندگان بر این امر اتفاق نظر دارند که طبیعت و محیط‌زیست عرصه نمایش آفریده‌هایی است که هر کدام به نحوی تجلی‌گاه صفات بارز الهی همچون حکمت اوست.

۴-۲) پاسداری، وظیفه الهی انسان در

قبال محیط‌زیست

تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که از نظر مشارکت کنندگان یکی از مهم‌ترین وظایفی که انسان در قبال طبیعت و محیط‌زیست دارد وظیفه پاسداری و نگهداری از آن است. به عبارت دیگر، خداوند نه تنها به انسان اجازه داده است تا از نعمت‌های طبیعی و زیست‌محیطی بهره‌برد بلکه

برقرار می‌کنند. افراد بر این اعتقادند از آن جا که دین اسلام برنامه‌ای جامع برای حیات دنیوی و زندگی اخروی انسان تنظیم نموده است به هیچ وجه از امر مهمی همچون محیط‌زیست و چگونگی تعامل انسان با آن غفلت نکرده است. اسلام پاسداری از محیط‌زیست و طبیعت را در صدر آموزه‌های خود قرار داد است و دلیل این امر آن است که کمال و تعالی انسان بدان‌ها وابسته است.

۴-۳) وابستگی، نقش محیط‌زیست در

سرنوشت آدمی

تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که از نظر مشارکت کنندگان سرنوشت انسان به محیط‌زیست و طبیعت وابسته است، به‌گونه‌ای بدون آن امکان حیات آدمی وجود ندارد. این بدان معناست که از نظر افراد تقدیر الهی و حکمت او به‌گونه‌ای رقم خورده است که حیات و ممات آدمی و سرنوشت او به طبیعت و محیط‌زیست وابسته باشد. مشارکت کنندگان بر این باورند که بجز جنبه روحی انسان که سرشتی الهی، غیرمادی و فراطبیعی دارد حیات جسمانی آدمی کاملاً از محیط‌زیست و طبیعت نشأت گرفته است. از این منظر می‌توان گفت از آن جا که ریشه‌های حیات آدمی را می‌توان در طبیعت و محیط‌زیست یافت، پس باید نقشی مهم برای آن‌ها در سرنوشت آدمی قائل شد. محیط‌زیست و موهبت‌های طبیعی چنان با زندگی انسان در هم تنیده‌اند که تصور حیات آدمی بدون آن‌ها ممکن نیست.

از نظر مشارکت کنندگان گویا مشیت الهی بر آن بوده است که سرنوشت آدمی در دامان محیط‌زیست و طبیعت رقم خورده و انسان بواسطه‌آن‌ها به رشد و تعالی برسد. افراد بر این باورند که نه تنها حیات دنیوی انسان به

آدمی را در مقابل آن‌ها مسئول پنداشته و از او خواسته که به بهترین وجه از محیط‌زیست و طبیعت محافظت کند. بر اساس ادراک مشارکت کنندگان می‌توان گفت که آدمی به محض ورود به چارچوب اسلام با محدودیت‌هایی در برخورد با طبیعت و محیط‌زیست مواجه می‌شود. دین اسلام در حقیقت طیفی از وظایف را در قبال محیط‌زیست و طبیعت بر عهده آدمی می‌نهد و به رفتار انسان در رابطه با محیط‌زیست سامان می‌بخشد. اسلام به هیچ وجه آدمی را در نحوه استفاده از طبیعت و محیط‌زیست بلا تکلیف رها نکرده و چارچوب‌هایی را برای او مشخص نموده تا بتواند رابطه‌ای سازنده با محیط‌زیست برقرار نماید. آموزه‌های زیست‌محیطی و طبیعی در اسلام از چنان گستردگی و وسعتی برخوردارند که از هیچ امری در رابطه انسان با محیط‌زیست غفلت نکرده و حقوق متقابل انسان و طبیعت را با ظرافت تمام بیان کرده‌اند.

بنابر ادراک مشارکت کنندگان می‌توان گفت که دین اسلام نه تنها به رشد و کمال انسان در زمینه‌های معنوی اهتمام ورزیده است بلکه به بهترین وجه ممکن به امور مادی و حیات دنیوی او توجه نموده و در این رابطه هیچ امری را مورد اهمال قرار نداده است. یکی از مواردی که اسلام در آموزه‌های خود به آن تأکید کرده است در حقیقت به اهمیت محیط‌زیست و طبیعت در زندگی انسان بر می‌گردد، از همین روست که در حفظ محیط‌زیست و پاسداری از طبیعت تأکید فراوانی می‌کند. در واقع می‌توان گفت که اسلام آئین پاسداری از طبیعت و احترام به محیط‌زیست است و آموزه‌هایی که در این زمینه ارائه می‌دهد در حقیقت دستورالعمل‌هایی هستند که نهایت اعتدال را در رابطه بین انسان و محیط‌زیست

انسان را فراهم می‌آورند. در حقیقت می‌توان گفت که سرنوشت آدمی چنان به محیط‌زیست گره خورده است که بدون آن حیات انسان و برآوردن نیازهای ابتدایی او غیر ممکن است. خداوند انسان را به گونه‌ای آفریده است که بخش بزرگی از نیازهای او در ارتباط با محیط‌زیست و طبیعت تأمین می‌شود؛ نیازهایی که انسان به هیچ وجه با اتکاء صرف به توانایی‌های خود نمی‌تواند برآورده سازد. مشارکت کنندگان معتقدند که آموزه‌های اسلامی پیوسته به آدمی این حقیقت را گوشزد می‌کنند که حیات آن‌ها در عمیق‌ترین وجوه خود به محیط‌زیست و طبیعت زمین وابسته است. از آن رو که تکامل و تعالی انسان به محیط‌زیست وابسته است اگر دگرگونی‌های مخربی که انسان بانی آن است، محیط‌زیست را در معرض نابودی قرار دهند، انسان نیز باید حیات خود را بر باد رفته بیندارد.

حیات انسانی در طول هزاران سال به شکلی نضج یافته که در پیوندی تنگاتنگ و ارتباطی ناگسستنی با محیط‌زیست قرار گرفته است. همین امر سبب شده است تا ادعا شود که انسان به هیچ وجه نمی‌تواند تصور حیاتی در فراسوی محیط‌زیست داشته باشد. بررسی تاریخی زندگی انسان نشان می‌دهد که آدمی تا پیش از رسیدن به دوران جدید حتی خود بخشی از طبیعت و محیط‌زیست بوده و حیاتی کاملاً طبیعی را از سر گذرانده است. نگاهی نافذ به زندگی انسان ما را به این نتیجه می‌رساند که تا پیش از پیدایش حیات شهری به ویژه در عصر جدید، بخش بزرگی از نیازهای انسان بی واسطه از محیط‌زیست و طبیعت تأمین می‌گشت. حتی امروزه با وجود آن‌که جهان صنعتی بخش قابل ملاحظه‌ای از حیات آدمی را اشغال کرده است اما همچنان نیازهای اساسی انسان به واسطه طبیعت

موهبت‌های زیست‌محیطی و طبیعی وابسته است بلکه حتی رشد معنوی و تعالی روحی او نیز به محیط‌زیست وابسته است. به عبارت دیگر می‌توان گفت که از نظر مشارکت کنندگان نوعی ارتباط ضروری بین حیات انسانی و محیط‌زیست برقرار است و هرگونه گسست در آن موجب می‌شود که حیات آدمی با چالش‌هایی عمده مواجه گردد. انسان همواره به اهمیت محیط‌زیست و طبیعت در سرنوشت خود پی برده است و در طول تاریخ سر تعظیم در مقابل آن فرود آورده است. احترام به طبیعت و محیط‌زیست به خاطر اهمیتی که در سرنوشت آدمی داشته‌اند بعضاً به درجه‌ای از افراط می‌رسیده است که آدمی به اشتباه آن را به مقام پروردگار می‌رسانده و در مقابل آن سر سجده فرود آورده است. این‌که انسان در برهه‌هایی از زمان و حتی در جوامعی در دنیای کنونی منشأ حیات خود را محیط‌زیست و طبیعت می‌پنداشته است اهمیت آن‌ها را در حیات بشری و در سرنوشت انسان نشان می‌دهد. حتی تلاش انسان برای مهار طبیعت و استفاده از محیط‌زیست نشان می‌دهد که آدمی به این حقیقت آگاه است که خداوند، سرنوشت او را با محیط‌زیست و طبیعت پیوند زده است.

۴-۴) محیط‌زیست، پله تعالی و کمال

انسانی

تحلیل داده‌های به دست آمده از میدان نشان می‌دهد که مشارکت کنندگان محیط‌زیست و طبیعت پیرامون را از مهم‌ترین زمینه‌های رشد بشری می‌دانند و تکامل انسان را بدون آن‌ها امری به دور از واقعیت می‌پندارند. در حقیقت افراد بر این باور هستند که تعالی انسان بدون استفاده صحیح از محیط‌زیست و طبیعت ممکن نیست و این موهبت‌های الهی در محیط‌زیست و نعمت‌های طبیعی اوست که بستر تکامل و تعالی

است بلکه حتی نضج یافتن امور معنوی در او به طبیعت گره خورده است. انسان تنها زمانی می‌تواند از ایمان حقیقی به آفریدگار هستی بهره مند شود که نشانه‌های الهی را در دل طبیعت و بطن محیط‌زیست مشاهده کند. به همین دلیل است که خداوند بارها در قرآن برای تعالی و تکامل روحی انسان به آفریده‌های خود در طبیعت و محیط‌زیست اشاره می‌کند. دعوت به تفکر در جهان هستی، از جمله شگردهای قرآن برای تصفیه روحی انسان است، موجودی که تکامل معنوی و مادی خود را به شدت وامدار موهبت‌های طبیعی و زیست‌محیطی است.

۴-۵) تعامل سازنده، ارتباط افقی

انسان با طبیعت

تحلیل داده‌های به دست آمده از میدان نشان می‌دهد که مشارکت کنندگان معتقدند که اسلام، ترویج دهنده نوعی تعامل سازنده بین انسان و محیط‌زیست است. در واقع اسلام با رفع نگاه ارباب و مربوبی در رابطه انسان و محیط‌زیست، خواهان برقراری نوعی رابطه افقی بین آدمی و طبیعت است. مسلمانان معتقدند که اسلام ترویج دهنده سبکی از زندگی در بین آدمی است که ارتباطی سالم و سازنده بین او و محیط‌زیست برقرار می‌نماید. در حقیقت می‌توان گفت که آموزه‌های اسلامی با سوق دادن آدمی به مراعات نوعی اخلاق زیست‌محیطی و طبیعت‌گرا که خود ریشه در نگاه این دین نسبت به لزوم رعایت تقوا در تمام ابعاد زندگی دارد، می‌خواهند او را از استبداد بر محیط‌زیست و ایجاد سلطه قهرآمیز بر طبیعت باز دارند. تعالیم اسلامی از چنان جامعیتی برخوردار هستند که ارتباطی بسیار منظم و دقیق بین انسان و خدا، انسان و انسان و در نهایت انسان و جهان برقرار می‌نمایند. اسلام در مورد

و محیط‌زیست تأمین می‌شوند. گرچه انسان در طول تاریخ نقش قابل ملاحظه‌ای بر محیط‌زیست پیرامون و طبیعت اطراف خود داشته و موجب تغییر آن شده است اما هر گاه که این تغییرات وجهی مخرب به خود گرفته‌اند زمینه را برای ایجاد خلل در رشد و تعالی انسان مهیا کرده‌اند. در حقیقت می‌توان گفت که انسان در طول تاریخ از مجاری مختلف به دنبال آن بوده است تا زندگی خود را بهبود ببخشد و موجب تعالی حیات خود شود. اما به هر میزان که از محیط‌زیست و طبیعت فاصله گرفته و زمینه ساز تخریب آن‌ها شده است به همان میزان از تکامل هم جنبه خود دور شده است.

تحلیل داده‌های به دست آمده از میدان نشان می‌دهد که بنا بر ادراک مشارکت کنندگان محیط‌زیست و طبیعت پله ترقی و تکامل و تعالی حیات انسانی است.

انسان بدون محیط‌زیست یا اساساً ممکن نیست وجود داشته باشد و یا موجودی کاملاً بیگانه با سرشت مادی، روحی و معنوی خود است. طبیعت و محیط‌زیست همان گونه که بستر را برای رشد و تکامل مادی انسان فراهم می‌کنند به همان شکل نیز زمینه ساز ترقی و تعالی روحی او هستند. گویی این‌که نیازهای مادی و معنوی انسان از طبیعت و سرشت خاص او برخاسته و پاسخ بدان‌ها نیز تنها در دل طبیعت میسر است. آدمی همان‌گونه که برای پرورش جان مادی خود به مواهب زیست‌محیطی و نعمت‌های طبیعی وابسته است، به همان اندازه نیز تصفیه روحی و تعالی معنوی خود را باید در دامان آفریده‌های الهی بیابد.

براساس ادراک مشارکت کنندگان نه تنها روزی انسان به طبیعت و محیط‌زیست وابسته

در فطرت آدمی دارد، می‌تواند ارتباط انسان را در متعادل‌ترین وجه ممکن با طبیعت برقرار نماید. مشارکت کنندگان بر این باورند از آن جا که عالم هستی و از جمله طبیعت و محیط‌زیست از ماهیت و روحی برخوردارند که آن‌ها را مطیع و تسبیح گوی خداوند کرده است، هیچ‌گونه اجحاف و تعرضی به حدود آفرینش آن‌ها توجیه بردار نیست. این بدان معناست که طبیعت همچون انسان در موضع فرمانبری قرار دارد و به همین دلیل دست اندازی و آسیب زدن به آن به‌طور ضمنی به معنای دست اندازی و بی‌حرمتی به حریم الهی است. اگر آفریده‌های طبیعی و زیست‌محیطی آن چنان که قرآن می‌فرماید از روحی تسبیح گوی دارند و در ذات آن‌ها شوقی الهی به جوش می‌آید. پس نابود کردن آن‌ها به مثابه مخالفت و دشمنی با یکی از مهم‌ترین اهداف آفرینش است. بینش اسلامی به آدمی می‌آموزد که تمام هستی و از جمله طبیعت و محیط‌زیست پیوسته خداوند را تسبیح می‌گویند و به هیچ وجه شایسته نیست که آدمی بر طبل نابودی آن‌ها بکوبد. تخریب محیط‌زیست و طبیعت آدمی را مستقیماً در تقابل با هدف اعلی آفرینش قرار می‌دهد و نه تنها به حیات وی آسیب وارد می‌کند بلکه از مسیر هدایت نیز او را دور می‌نماید.

۴-۶) **بندگی، هدف نهایی بهره‌مندی**

از طبیعت

داده‌های به دست آمده از مشارکت کنندگان نشان می‌دهد که آن‌ها معتقد به نوعی هدفمندی در بهره‌برداری انسان از طبیعت هستند. از نظر مشارکت کنندگان بندگی هدف نهایی استفاده از مواهب طبیعی و نعمت‌های زیست‌محیطی است که خداوند در اختیار آدمی نهاده است. مومنان معتقدند که خداوند از اعطاء نعمت‌های طبیعی و

نحوه رابطه انسان با طبیعت و محیط‌زیست که در مقوله کلی‌تر ارتباط انسان با جهان می‌گنجد قواعد و قوانینی را تعبیه نموده است که خصلتی فراتر از محدوده فضا و زمان دارند. این قوانین که در حقیقت از بنیادهای اخلاقی بسیار نیرومندی برخوردار هستند در پی تنظیم روابط انسان با محیط‌زیست و طبیعت در تمام برهه‌های زمانی و در تمام مکان‌ها هستند.

اخلاق برگرفته از آموزه‌های زیست‌محیطی و طبیعت رایانه اسلام به رفتاری در پیروان این دین الهی دامن می‌زند که ناگزیر آن‌ها را در برخورد با این آفریده‌های الهی محتاط و دقیق می‌نماید. در حقیقت می‌توان گفت اسلام برخلاف بسیاری از مکاتب بشری که خلأ اخلاقی در زمینه نحوه ارتباط انسان با طبیعت دارند، به ایجاد تناسب و تعادلی بسیار دقیق و منظم در ارتباط آدمی با محیط‌زیست و طبیعت پرداخته است. چنین امری ریشه در بینشی دارد که جهان بینی اسلامی آن را به بشر عرضه می‌نماید، بینشی که انسان و پدیده‌های طبیعی و زیست‌محیطی را در یک زمینه یکسان می‌داند و آن جنبه خلقت پذیر آن‌هاست؛ به عبارت دیگر انسان و طبیعت در میدان آفرینش جایگاه آفریده را دارند و آفریننده آن‌ها رشد و کمال هر دو را مقدر ساخته است، به همین دلیل خداوند به انسان به‌عنوان آفریده هوشمند اصولی اخلاقی را ارائه داده است که متضمن ایجاد ارتباطی سالم و تعاملی سازنده بین او و طبیعت است. از دیدگاه مشارکت کنندگان آموزه‌های زیست‌محیطی و طبیعت رایانه اسلام از چنان پشتوانه اخلاقی برخوردار هستند که حتی به فراسوی مرزهای اسلام رسیده و غیرمسلمانان را نیز تحت تأثیر قرار داده‌اند. بینشی که اسلام درباره طبیعت به بشر ارائه می‌دهد به دلیل آن‌که ریشه

در پیشگاه خداوند است. از همین روست که اسلام تمهیدات لازم را در این زمینه برای آدمی در نظر گرفته است و نعمت‌های طبیعی و زیست‌محیطی را در اختیار او نهاده است.

نکته حائز اهمیت این است که هدف از آفرینش هستی، طبیعت و محیط‌زیست در راستای اهداف و مقاصدی معنا می‌یابد که خداوند برای انسان تعریف نموده است. به عبارت دیگر، تا زمانی که به هدف خلقت انسان پی نبریم درک درستی از هدف آفرینش طبیعت و محیط‌زیست نداریم. مشارکت کنندگان معتقدند از آن جا که خداوند انسان را با هدف بندگی و عبادت در پیشگاه خود آفریده است، نعمت‌های طبیعی و مواهب زیست‌محیطی را نیز در جهت رسیدن انسان به این هدف در اختیار او قرارداد است. از این دیدگاه می‌توان گفت که هدف از آفرینش انسان زمانی ممکن و عملی می‌شود که ابزار آن در اختیار آدمی قرار گیرد، ابزاری تحت عنوان «محیط‌زیست و طبیعت» که انواع نعمت‌ها را پیش روی انسان می‌نهد و زمینه را برای شکوفایی انسان و دست یازیدن به هدف نهایی خلقت که همان رسیدن به مقام عبودیت و بندگی است میسر می‌نماید.

۴-۷) خلافت الهی، محیط‌زیست

امانتی در دست انسان

داده‌های به دست آمده از میدان نشان می‌دهد همان‌گونه که مشارکت کنندگان انسان را صاحب منصب خلافت الهی در زمین می‌دانند، نیز محیط‌زیست را نیز امانتی در دست او می‌پندارند. از نظر مشارکت کنندگان گرچه انسان جانشین الهی در زمین است اما به همان شکل بایستی امانت‌دار الهی نیز باشد. از داده‌ها چنین بر می‌آید که افراد جانشینی الهی برای انسان را به

زیست‌محیطی به انسان هدفی والا و مقصدی مهم را در نظر داشته است. از این دیدگاه می‌توان گفت که انسان و طبیعت هر دو در دل معادله‌ای بزرگتر در نظام آفرینش قرار دارند که هرکدام نهایتاً سمت و سوی خود را می‌رود، طبیعت به سمت کمال طبیعی خود و آدمی به سوی هدف آفرینش خود حرکت می‌کنند. آنچه ذکر شد در حقیقت برنامه جامعی است که پروردگار عالم به‌عنوان فلسفه هستی برای آدمی و جهان پیرامونش طراحی کرده و پیش روی آن‌ها نهاده است. هر برنامه‌ای بیرون از این نظام مدون که خداوند آن را طراحی کرده است با هدف آفرینش در تضاد قرار دارد. یعنی از یک‌سو حیات انسان را با تهدیدی عمده همچون فقدان معنا مواجه می‌سازد و از سوی دیگر با سلطه خوی استبداد در آدمی طبیعت و محیط‌زیست را با خطر نابودی رو به رو می‌کند.

آنچه در خصوص هدف آفرینش می‌توان گفت این است که برنامه زندگی انسان از پیش با تمام جزئیات و در ارتباط با جهان پیرامون، طبیعت و محیط‌زیست طراحی شده و به‌عنوان برنامه جامع حیات به‌وسیله انبیاء الهی ارائه شده است. اسلام نمونه‌ای والا و برجسته از مکتبی الهی است که با ارائه برنامه‌ای برای حیات بشر، ارتباط او با طبیعت و محیط‌زیست را به‌طور دقیق برنامه‌ریزی کرده و هدف از آفرینش آن‌ها را به وضوح بیان نموده است. آموزه‌های اسلامی همچنین نشان می‌دهند که هدف نهایی بهره‌برداری انسان از طبیعت و محیط‌زیست رسیدن به مقام بندگی و تعظیم در برابر آفریدگار هستی است. از منظر جهان بینی اسلامی انسان بی هدف در بستر هستی متصور نیست. مقصد نهایی آفرینش آدمی رسیدن به مقام عبودیت و بندگی

عملکرد در رفتار انسان با محیط‌زیست و طبیعت هستند. از نظر مشارکت کنندگان انسان به‌ویژه در دوران جدید فارغ از حفظ هرگونه توازن و تعادل در محیط‌زیست با آن رفتاری ظالمانه داشته است. در حقیقت مشارکت کنندگان بر این باور هستند که انسان با حداکثر بهره‌برداری از محیط‌زیست و طبیعت کره زمین نه تنها موجب استفاده بیش از حد از مواهب خدادادی شده است بلکه حتی زمینه را برای تخریب محیط‌زیست فراهم نموده است. از این دیدگاه می‌توان گفت که بخش بزرگی از رفتارهای انسان در ارتباط با محیط‌زیست به دور از سازندگی بوده و جنبه تخریبی داشته است.

از داده‌ها چنین بر می‌آید که با پیشرفت روز افزون انسان در عرصه‌های مختلف بر جنبه‌های تخریب شده محیط‌زیست و طبیعت کره زمین افزوده می‌شود. بر اساس ادراک مشارکت کنندگان به موازات بهره‌برداری روزافزون انسان از محیط‌زیست شاکله این محیط تغییر یافته و زمینه برای نابودی بخش‌هایی از آن فراهم شده است. نفوذ فعالیت‌های انسان به داخل محیط‌زیست و ماهیت فعالیت‌های او به‌گونه‌ای است که باعث می‌شود هر چه بیشتر از تنوع و گوناگونی آن کاسته شود. همزمان که انسان با طمع بی پایان و ولع سیری ناپذیر خود به دنبال آن است تا استانداردهای زندگی خود را ارتقاء بخشد، نابودی جنبه‌هایی از محیط‌زیست سبب می‌شود تا نه تنها طبیعت زمین بلکه حتی حیات انسانی نیز با خطراتی عمده مواجه شود. بر اساس ادراک مشارکت کنندگان می‌توان گفت که حتی دورافتاده‌ترین مناطق زیست‌محیطی در نتیجه فعالیت‌های زیاده خواهانه انسان رنگ و بوی تغییر در جهت منفی به خود گرفته‌اند.

معنای اعطای قدرت برای استفاده بی رویه از محیط‌زیست و طبیعت نمی‌دانند، آن‌ها در حقیقت خلافت الهی را نه مترادف زیاده خواهی و برتری طلبی انسان بلکه به معنای حق استفاده متعادل از موهبت‌های الهی می‌دانند. از این لحاظ می‌توان گفت که خداوند انسان را به‌عنوان جانشین خود در زمین انتخاب کرده است اما درعین حال از او خواسته است تا به حقوق طبیعت پیرامون و محیط‌زیستی که زندگی‌اش بدان وابسته است احترام قائل شود. انسان خلافت الهی را به‌گونه‌ای بر عهده دارد که به حدود و ثغوری اخلاقی برای امانت‌داری و حفاظت از محیط‌زیست متعهد شده است.

در حقیقت می‌توان گفت که گرچه انسان صفت اشرف مخلوقات و بهترین آفریده الهی را یدک می‌کشد اما این ویژگی از منظر دینی باری از مسئولیت‌ها را در قبال سایر موجودات و آفریده‌های الهی بر دوش او نهاده است. تجربه و ادراک مشارکت کنندگان نشان می‌دهد که از نظر آن‌ها انسان خلیفه الهی است و محیط‌زیست امانتی در دست او جهت بهره‌مندی از آن در مسیر زندگی صحیح است. چنین اندیشه‌ای که ریشه در فهم و معرفتی دینی دارد مفهومی از انسان را به ذهن متبادر می‌کند که قرین همرنگی و انطباق با محیط‌زیست و طبیعت است. آموزه‌هایی که به واسطه ادیان الهی و به ویژه اسلام برای تربیت آدمی در نظر گرفته شده‌اند نه او را در برابر طبیعت و محیط‌زیست کاملاً منفعل می‌نمایند و نه هیچ‌گاه محیط‌زیست را اسیری در خواسته‌های بی پایان و نفسانی او تعریف می‌کنند.

۴-۸) سوء عملکرد، رفتار ظالمانه

انسان با محیط‌زیست

تحلیل داده‌های به دست آمده از میدان نشان می‌دهد که مشارکت کنندگان معتقد به نوعی سوء

بی نهایت شگرف، منظم و هدفمند. بر اساس ادراک مشارکت کنندگان می‌توان گفت که هیچ پدیده‌ای در طبیعت معلق و بی هدف نیست و هرکدام به نحوی خودنمایی می‌کنند که پیوسته پروردگار خود را به رخ می‌کشند.

براین اساس می‌توان گفت که محیط‌زیست و به‌طورکلی طبیعت عرصه نمایش نشانه‌های الهی هستند، نشانه‌هایی که هر یک به شکلی خودنمایی می‌کنند تا خالقیت خداوند و زیبایی‌های خلقت او را نشان دهند. بر اساس داده‌ها می‌توان گفت که هیچ لحظه‌ای از طبیعت و هیچ بخشی از آن وجود ندارد مگر این‌که نشانه‌های عظمت و بزرگی خداوند در آن متجلی باشد. درواقع مشارکت کنندگان بر این اعتقادند که لحظه به لحظه طبیعت و جزء به جزء محیط‌زیست نشانه‌هایی الهی هستند که انسان حقیقت جو را در مسیر کشف عجایب خلقت خداوندی قرار می‌دهند. درواقع می‌توان گفت که از منظر مشارکت کنندگان هیچ پدیده‌ای در محیط‌زیست و طبیعت بدون هدف آفریده نشده است و یکی از اولین اهداف آفرینش آن است که انسان با تمسک به خلقت خداوندی به نشانه‌های قدرت و استیلا او بر جهان پی ببرد.

به‌طور اجمالی می‌توان گفت که بنا بر ادراک مشارکت کنندگان سراسر طبیعت، محیط‌زیست و به‌طورکلی هستی مملو از آیات و نشانه‌هایی هستند که هر یک به‌گونه‌ای انسان را به تفکر در باب آفرینش بی نظیر خداوند وا می‌دارد. از طرف دیگر می‌توان گفت که داده‌ها نمایانگر آن هستند که مشارکت کنندگان نظم موجود در طبیعت و ارتباط دقیق بین مؤلفه‌های مختلف در محیط‌زیست را دلیلی مستند بر وجود آفریدگاری می‌دانند که جهان را بر قانون و نظم آفریده است.

مشارکت کنندگان معتقدند که سوء رفتار انسان با محیط‌زیست و طبیعت باعث شده است تا در بسیاری از مناطق طبیعت رفتاری قهرآمیز با انسان داشته باشد. در حقیقت می‌توان گفت که از نظر مشارکت کنندگان محیط‌زیست با سوء عملکرد انسان در گستره‌ای وسیع رو به تخریب نهاده و زنگ خطر را حتی برای حیات انسان در کره زمین به صدا در آورده است. مشارکت کنندگان بر این اعتقادند که رفتار ناعادلانه انسان با محیط‌زیست سبب شده است تا عمده توازن حاکم بر آن که لازمه تداوم حیات آن است بر هم خورده و زمینه برای نابودی بخش‌هایی از آن فراهم شود. مشارکت کنندگان که محیط‌زیست و طبیعت را لازمه بقاء و تعالی زندگی بشر می‌دانند بر این باورند که با وجود تخریب محیط‌زیست به‌وسیله برخی افراد و گروه‌های سودجود همچنان برخی دیگر از گروه‌های انسانی هستند که از محیط‌زیست و چرخه آن حفاظت کرده و مانع از تخریب و نابودی تمام عیار آن می‌شوند.

۴-۹) طبیعت و محیط‌زیست، عرصه

نشانه‌های الهی

تحلیل داده‌های به دست آمده از میدان نشان می‌دهد که یکی از مهم‌ترین موضوعات برای مشارکت کنندگان این است که از نظر آن‌ها عالم هستی، طبیعت و محیط‌زیست در حقیقت در بردارنده آیات الهی و نشانه‌های پروردگار هستند و هیچ جزئی از آن‌ها فارغ از نشانه‌های الهی نیست. از دیدگاه مشارکت کنندگان طبیعت و محیط‌زیست پهنه‌ای بی روح و فاقد نشانه‌های الهی نیستند که به شکلی سرگشته در جهان هستی فعالیت کنند. درواقع مشارکت کنندگان بر این اعتقادند که پدیده‌های زیست‌محیطی و طبیعی چیزی نیستند جز انعکاس عظمت الهی در بستری

محیط‌زیست از چنان جامعیتی برخوردار هستند که حتی با تقدیس جهان طبیعی و زیستی سازگار بوده و بدین طریق مانع از تخریب طبیعت و محیط‌زیست می‌شوند. در واقع می‌توان گفت آموزه‌ها و تعالیمی که اسلام در باب محیط‌زیست ارائه می‌دهد در پی آن هستند تا جایگاهی ویژه و رتبه‌ای برجسته به طبیعت و محیط‌زیست در زندگی آدمی بخشند. اسلام نمونه‌ای اعلاء از مکتبی الهی است که به دنبال ایجاد رابطه‌ای پویا و چرخه‌ای سازنده بین انسان، طبیعت و محیط‌زیست است. بنا بر همین هدف است که خداوند در آیات متعددی از قرآن با سوگند به پدیده‌های طبیعی و زیست‌محیطی ارزش، جایگاه و اهمیت آن‌ها را در زندگی انسان به رخ می‌کشد.

بخش دوم: یافته‌های پژوهشی و

مباحث نظری

همان‌گونه که پیشتر اشاره شد اسلام دربردارنده نوعی جهان بینی است که بینش ویژه‌ای در خصوص آفریدگار هستی، عالم هستی، طبیعت، محیط‌زیست و در نهایت انسان ارائه می‌نماید. یافته‌های پژوهشی این تحقیق نیز به روشنی نشان داد که یک فرد مسلمان و پایبند به آموزه‌های اسلامی چه نظام معنایی و منظومه‌ای ذهنی را در خصوص ارتباط بین آفریننده و آفریده اعم از انسان و محیط‌زیست در خود شکل می‌دهد. یافته‌ها نشان می‌دهند که اسلام ارائه دهنده برنامه‌ای جامع در زمینه تعامل انسان با طبیعت و محیط‌زیست است و می‌تواند فضایی در دنیای ذهنی و اجتماع انسانی شکل دهد که منجر به ایجاد متعادل‌ترین ارتباط بین آدمی و محیط‌زیست گردد. آنچه در اینجا ذکر آن از اهمیت ویژه برخوردار است این قضیه است که چگونه می‌توان از ظرفیت‌های دنیای مدرن در جهت گسترش آموزه‌های زیست‌محیطی اسلام

از این دیدگاه می‌توان گفت که نه تنها پدیده‌های طبیعی و زیست‌محیطی نشانه‌های الهی هستند بلکه نظم موجود بین آن‌ها و استواری آن‌ها بر قانونی منظم نشانه‌ای دیگر است که عظمت الهی را به رخ می‌کشد.

۴-۱۰) تقدس، سوگندهای الهی در

باب محیط‌زیست

تحلیل داده‌های به دست آمده از میدان نشان می‌دهد که محیط‌زیست و طبیعت، جایگاهی ویژه و اهمیتی والا نزد آفریننده هستی دارد. از نظر مشارکت کنندگان از آن رو که محیط‌زیست و طبیعت نقشی اساسی در حیات آدمی ایفاء می‌کند، خداوند برای نشان دادن اهمیت آن‌ها به آن‌ها سوگند یاد می‌کند. از این منظر می‌توان گفت سوگندهایی که خداوند در قرآن در باب محیط‌زیست و طبیعت یاد می‌کند نقش آموزشی و تربیتی برای انسان دارند. این بدان معناست که خداوند با سوگند یادکردن در مورد پدیده‌های طبیعی و زیست‌محیطی می‌خواهد اهمیت آن‌ها را به آدمی گوشزد کند. در حقیقت می‌توان گفت سوگندهایی که خداوند در قرآن در باب طبیعت و محیط‌زیست یاد کرده است رنگی از تکریم و هاله‌ای از تقدس به پدیده‌های طبیعی و زیست‌محیطی می‌بخشند. از نظر مشارکت کنندگان سوگندهای الهی در خصوص آفریده‌های طبیعی به‌طور ضمنی به آدمی آموزش می‌دهند که پاسدار طبیعت و محیط زیست باشند، پدیده‌هایی که آفریده خداوند هستند و او برای تکریم و تقدس به آن‌ها سوگند یاد کرده است.

خداوند با سوگند یادکردن به آفریده‌های خود به آن‌ها شأن و اعتباری می‌بخشد که باعث می‌شود انسان تعلیم یافته در مکتب اسلام از چنگ اندازی به آن‌ها و تخریبشان پرهیز کند. اصول تربیتی اسلام در باب حفاظت از طبیعت و

آموزش از دور، به دلیل عدم حضور یادگیرنده در کنار یاددهنده در فرایند آموزش و یادگیری، دو چندان است (بلوم و تامسون و باون^۲، ۱۹۹۵). آموزش از دور یک تجربه آموزش و یادگیری طراحی شده است که طیف وسیعی از تکنولوژی‌ها را برای دسترسی به فراگیران از دور در بر می‌گیرد و برای تشویق تعامل فراگیر و معتبرسازی یادگیرنده از طریق ارائه گروهی طراحی شده است. در این روش آموزش، اصل خودآموزی یادگیرنده (فراگیرمداری) و تهیه مواد آموزشی خودآموز چاپی، اهمیت بالایی دارد. در کنار چنین مواد آموزشی خودآموز، از ابزار و دیگر وسایل آموزشی و کمک آموزشی مانند رادیو، تلویزیون، ویدئو، ماهواره، ... استفاده می‌شود. فرایند آموزش مبتنی بر اینترنت در مقایسه با سایر آموزش‌ها، یادگیری را در فراگیران روزبه روز افزایش می‌دهد (فراند و بروسل^۳، ۲۰۰۳).

بیشوپ^۴ (۲۰۰۶) معتقد است که آموزش از راه دور، یادگیری طراحی شده‌ای است که به واسطه، فناوری‌های گوناگون به‌ویژه ارتباطات الکترونیک، در مکان‌ها و زمان‌های مختلف روی می‌دهد. کوپر آموزش از دور را مجموعه‌ای از فعالیت‌های آموزشی می‌داند که با استفاده از ابزارهای الکترونیکی اعم از صوتی، تصویری، رایانه‌ای و شبکه‌ای صورت می‌گیرد (کوپر^۵، ۲۰۰۴). مایر در تعریف مفهومی از آموزش‌های مجازی و الکترونیکی، آن را یادگیری فعال و هوشمندی می‌داند که ضمن تحول در فرایند یاددهی یادگیری، در گسترش و تعمیق و

بهره جست. آموزش از راه دور و به طرق مختلف و با اتکاء بر فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی گوناگون می‌تواند بهترین بستر را برای همگانی نمودن آموزه‌های طبیعی و زیست‌محیطی قرآن فراهم آورد.

در دهه‌های اخیر، رویکردهای سنتی یادگیری با ظهور فناوری‌های نوین نظیر چندرسانه‌ای‌ها و فرا رسانه‌ها و آموزش و ارتباطات از دور، دستخوش تغییرات اساسی شده و عوامل متعددی همچون فناوری رو به توسعه، ازدیاد جمعیت، مشکلات اقتصادی، پراکندگی جغرافیایی برخی از کشورها، تقاضا برای آموزش بیشتر و تمایل افراد برای خودانگیزی و خودآموزشی و بهبود کیفیت آموزشی، نظام نوینی از آموزش به نام آموزش از دور رابه وجود آورده است (گریسون و اندرسون^۱، ۲۰۰۳).

آموزش از راه دور وقتی صورت می‌گیرد که یاددهنده و یادگیرنده فاصله فیزیکی دارند و از یکدیگر دورند و ارتباط آن‌ها با استفاده از رسانه‌ها و فناوری‌های مختلف (مانند چاپ، تلفن، رادیو، تلویزیون، رایانه، ...) صورت می‌گیرد. استفاده از این رسانه‌ها می‌تواند به منزله پلی برای پرکردن فاصله میان این دو مفید باشد. سیر تاریخی این نوع آموزش، با تولید یا تغییر رسانه‌های انتقال اطلاعات همگام بوده است. در این میان، رسانه‌ها وسیله‌ای هستند که بین پیام دهنده (معلم) و پیام گیرنده (یادگیرنده فراگیر) ارتباط ایجاد می‌کنند. استفاده به موقع و درست از رسانه، به آگاهی لازم در مورد انتخاب رسانه و نحوه به کارگیری آن نیاز دارد تا رسیدن به هدف اصلی تدریس یعنی انتقال و درک بهتر مطالب آسانتر شود. اهمیت و ضرورت این امر در نظام

^۲-Blom & Tamson & Bavon

^۳-Fran & Brosmen

^۴-Bishop

^۵-Koper

^۱Grison & Anderson

پایدارساختن فرهنگی فناوریاطلاعات و ارتباطات نقشی اساسی و محوری دارد (مایر^۱، ۲۰۰۵). آموزش از دور ثابت کرده است که می‌تواند یادگیری را ۲۰ تا ۲۵ درصد بیشتر از کلاس‌های درس سنتی افزایش دهد. با رویکرد فناوری آموزش از دور می‌توان محتوای مناسب را به شکل فناوریهای اطلاعاتی به کاربرد تا یادگیری آسانتر شود و یادگیرندگان/ فراگیران به موقع بازخورد دهند (کارنواله^۲، ۲۰۰۳).

پاولوسکی^۳ (۲۰۰۶) پنج هدف اصلی برای آموزش الکترونیکی را مشخص کرده است که عبارتند از: غلبه بر محدودیت‌های جغرافیایی، فرهنگی، اقتصادی، فردی و نظام‌های رایج آموزشی. با در نظر گرفتن مدلی آرمانی برای آموزش‌های مجازی که آموزش‌های الکترونیک زیرمجموعه آن هستند، یادگیرندگان فراگیران و مدیران آموزشی می‌توانند به دستاوردها و مزایای زیادی دست یابند که ازمهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: امکان ارائه و فراگیری آموزش در هر زمان و مکان دلخواه با حذف انواع محدودیت‌ها، انتخاب دلخواه محتوای دروس، برخورداری از بهترین مشاوره‌های آموزشی به صورت هوشمند از طریق سامانه‌های آموزشی، برخورداری از بهترین شیوه‌های ارزیابی و تحلیل فرایند آموزش و سنجش میزان پیشرفت یادگیرندگان/ فراگیران، هرچند که بسیاری از منتقدان، چالش‌ها و معایبی برای این شیوه آموزش برشمرده‌اند که از جمله آن‌ها عبارتند از: هزینه بالای خرید و توسعه فناوری لازم، محدودیت در زیرساخت‌های مخابراتی و ارتباطی، عدم تطابق کامل محتوای دانشجویان با ابزارهای محیط آموزش مجازی که

دراختیار استاد درس قرار می‌گیرد، استاد درس نیز پاسخ‌سؤالات را با ابزارهای مشابه برای دانشجویان ارسال می‌کند. برای مثال، دانشجویان سؤالات خود را از طریق پست الکترونیکی ارسال می‌کنند و استاد درس نیز پاسخ‌های خود را به همان طریق برای دانشجویان می‌فرستد. آموزش مجازی را با استفاده از ابزارهایی مثل وبلاگ، پست الکترونیک، آنسکرون ایجاد گروه‌های مباحثه و تله کنفرانس‌های از دور می‌توان به ی فراگیران ارائه داد. این روش، پویایی روش قبل را ندارد ولی حسن آن این است که تکرارپذیر است. ما در حال گذار از جامعه صنعت محور به جامعه اطلاعات محور، یا به عبارت دیگر گذر از دنیای فیزیکی به دنیای مجازی هستیم. ورود به عصر اطلاعات و زندگی اثربخش در جامعه اطلاعات محور، مستلزم شناخت ویژگی‌های آن است. یکی از نهادهای اجتماعی که در این عصر دستخوش تغییرات وسیع خواهد شد، نهاد آموزش و یادگیری در سطوح عمومی و عالی است. در گذر به جامعه اطلاعاتی، نقش عمده بر دوش دانش آموختگان جامعه است و آموزش و یادگیری باید بر اساس رویکردهای جدید تنظیم شود. پیش نیاز وارد شدن به این پهنه، گسترش سریع و وسیع آموزش مجازی، از پایین‌ترین تا بالاترین سطح نظام آموزشی کشور است (سرچمی، ۱۳۸۷).

درواقع کاربرد فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش، نوعی از یادگیری را به وجود آورده است که در آن ضرورتی وجود ندارد که یادگیری حضوری و رودررو باشد و انتظار می‌رود که یادگیری در محیط‌های غیرکلامی نیز امکان پذیر باشد (ویتکر^۴، ۱۹۹۵). آموزش مجازی شامل آموزش مبتنی بر رایانه، آموزش مبتنی بر اینترنت،

^۱-Maer

^۲-Karnoaleh

^۳-Paloski

^۴-Vitker

توسعه علمی و فناوری، جامعه بشری را به سوی می‌کشاند که استفاده از آموزش الکترونیکی امری اجتناب ناپذیر می‌نماید. وجود شبکه‌های ارتباطی بسیار گسترده مانند اینترنت و ابزار و امکانات آموزشی پیشرفته‌تر و آموزش را متحول ساخته است. توانایی آموزش الکترونیکی برای کمک کردن به همگانی کردن امر تعلیم و تربیت، به وجود آوردن فرصت‌های آموزش، رفع نابرابری‌های آموزش و تکمیل برنامه‌های مدرسه و دانشگاه بسیار ضروری است (بهشتی، ۱۳۸۳). یادگیری و آموزش از راه دور به اعتباری مفهوم جدیدی نیست. مؤسسات آموزشی در طی سالیان متمادی دوره‌های یادگیری از راه دور را به شکل‌های مختلفی برگزار کرده‌اند. دوره‌های مکاتبه‌ای در اوایل دهه ۱۹۸۰ ارائه شده است. همزمان با توسعه فناوری انواع مختلف یادگیری از دور متناسب با آن شکل گرفت. دانشگاه‌ها با بهره‌گیری از نوار ویدئویی و تلویزیون تعاملی دوره‌های یادگیری از دور را برای مطالعه مستقیم و مستقل فراهم کردند. با اختراع فناوریهای اینترنت و کاربرد آن‌ها در یادگیری از دور منجر به رشد فزاینده دوره‌های یادگیری از دور در سطح دانشگاه شد.

بر اساس گزارش آموزش و پرورش ایالات متحده آمریکا بین سال‌های ۱۹۹۵ و ۱۹۹۸ ثبت نام در دوره‌های یادگیری از دور در سطح دانشگاه ۷۰ درصد افزایش یافت. این رشد با زیاد شدن دوره‌های بر خط همچنان در حال افزایش بوده است. در آموزش، به یادگیری از راه دور بر خط که یادگیری الکترونیکی نیز نامیده می‌شود، توجه زیادی شده است تا آنجاکه حتی این نوع آموزش قبل از ورود به دانشگاه وارد مدارس شده بود. نمونه این برنامه‌ها پروژه فناوری میکروسافت

آموزش مبتنی بر وب، پارادیم‌های جدید و محصول فناوری اطلاعات هستند که بشر را به سمت یک انقلاب بزرگ آموزشی سوق می‌دهند. گذر از جامعه صنعتی به جامعه اطلاعاتی لزوماً یک حرکت تکاملی نیست، بلکه جهشی ساختاری است (دانشگاه بین‌المللی ایران، ۲۰۰۲). آموزش مجازی معمولاً انعطاف پذیری دسترسی را در هر مکان و زمان فراهم می‌کند و به شرکت کنندگان اجازه می‌دهد تا زمان و فضا را در نوردند؛ بنابراین محتوای یادگیری باید به شکل صحیح طراحی شده باشد تا یادگیرنده را درگیر و فعال کند و یادگیری را ارتقا بخشد.

به عقیده روست^۱ (۲۰۰۲) تحقق وعده‌ها و نویدهای آموزش مجازی نیازمند داشتن تعهد و منابع است. منابع باید درست و صحیح انتخاب شوند و محتوای آموزش مجازی باید به شکل درست طراحی شده باشد. این نوع از آموزش باید بر امر یادگیری و نیز بر یادگیرندگان تمرکز یابد و پشتوانه‌های کافی در این زمینه مهیا شود (زمانی، ۱۳۸۵). برای نخستین بار امکان جهش از موقعیت عقب ماندگی به موقعیت پیشرفته برای کشورها فراهم شده است. در این میان میزان توسعه و کاربرد فناوری و ارتباطات در آموزش، مهم‌ترین شاخص پیشرفت به شمار می‌رود و آموزش مجازی یا آموزش الکترونیکی، مهم‌ترین عامل علمی و فرهنگی محسوب می‌شود؛ به عبارت دیگر آموزش مجازی کلید گذر نیروی انسانی به جامعه اطلاعاتی است و گذر به جامعه اطلاعاتی با نرخ سواد مجازی به مفهوم توان خواندن و نوشتن و میزان بهره‌وری از سامانه‌های اطلاعاتی و ارتباطی رابطه مستقیم دارد (دانشگاه بین‌المللی ایران، ۲۰۰۲).

^۱-Rost

در بالاترین سطح تعادل با طبیعت و محیط‌زیست قرار بگیرد.

اگر چه داده‌های به دست آمده از پژوهش میدانی نشانگر آن هستند که آموزه‌های اسلام و تعلیمات قرآن از جامعیتی بالا برخوردار هستند و قابلیت آن را دارند که ارتباط انسان با محیط‌زیست را به بهترین نحو تنظیم کنند، اما باید گفت که عدم استفاده از ابزارهای لازم در توسعه و ترویج جهان بینی زیست رایانه اسلام موجب شده است که انسان از برقراری تعامل صحیح با محیط‌زیست بازماند. از این منظر می‌توان گفت که چنگ زدن به روش‌های آموزشی جدید از جمله استفاده از روش آموزش از دور می‌تواند در توسعه و گسترش تعلیمات زیست‌محیطی قرآن بسیار مفید فایده واقع شود. با تکیه بر ابزارهای ارتباطی و اطلاعاتی نوین می‌توان فضایی آموزشی ایجاد کرد که در گسترده‌ای وسیع به ترویج آموزه‌های قرآنی در باب محیط‌زیست بپردازد. استفاده از ظرفیت‌های دنیای مدرن می‌تواند تعلیمات زیست‌محیطی قرآن و اسلام را پیش روی طیف وسیعی از انسان‌ها قرارداد و آن‌ها را در یافتن مسیری رهنمون شود که نه تنها به حفظ حیات محیط‌زیست بلکه به حفظ حیات خود آن‌ها نیز کمک می‌کند. آموزش از دور این فرصت را در اختیار متفکران اسلامی می‌گذارد که بتوانند با عبور از بسیاری از موانع جغرافیایی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی که جلوگیری از آموزه‌های اسلام به طیف گسترده‌ای از مردم جهان شده فائق آمده و به گسترش بینشی دینی بپردازند که حفظ محیط‌زیست از دغدغه‌های عمده آن است. همانگونه که از ادبیات نظری بر می‌آید، آموزش از دور با توسل به جدیدترین ابزارهای ارتباطی و اطلاعاتی می‌تواند در گسترش دغدغه‌های زیست‌محیطی اسلام و اشاعه آموزه‌های طبیعت

کنتاکی است که برنامه بر خطی را برای تکمیل برنامه سنتی مبتنی بر کلاس تهیه کرد. این دوره‌ها موضوعات اصلی برنامه درسی از قبیل ریاضیات، انگلیسی، علوم، مطالعات اجتماعی، هنر، علوم انسانی و موضوعات علمی برای پایه ششم تا پایه دوازدهم را در بر می‌گرفتند (بیکر^۱، ۲۰۰۳، ص ۱).

مباحث نظری یادشده نشان می‌دهند که آموزش از دور تا چه اندازه توانسته است در تعریف جایگاهی ویژه برای خود در نظام آموزشی در سطوح مختلف محلی، منطقه و جهانی موفق عمل کند. چنین امری ما را متقاعد می‌سازد که درباره اهمیت آموزش از راه دور و نهادینه کردن و گسترش آموزه‌های زیست‌محیطی قرآن بیشتر تأمل کنیم. در حقیقت می‌توان گفت که قرآن محتوای لازم جهت ایجاد ارتباطی متوازن بین انسان و محیط‌زیست را فراهم آورده است و آنچه باید کمورد توجه قرار بگیرد نحوه آموزش این محتوا به طیفی گسترده، متنوع و پراکنده از جوامع انسانی است. اسلام به مثابه آخرین دین الهی آموزه‌هایی بسیار ناب درباره طبیعت و محیط‌زیست به آدمی ارائه می‌کند و در این مسیر به آن سوی تفاوت‌های جوامع انسانی نظر دارد؛ به عبارت دیگر آموزه‌های قرآن در خصوص چگونگی تعامل انسان با محیط‌زیست قابلیت آن را دارد که بسیار فراتر از جوامع اسلامی ارائه شده و در سطحی جهانی به تبیین هستی‌شناسانه ارتباط بین آفریننده و آفریده بپردازد. از این نقطه نظر می‌توان گفت که اسلام ترویج دهنده نوعی بینش و جهان بینی است که برای تمام نسل‌های بشر، فرهنگ‌های مختلف و اجتماعات گوناگون راهکارهایی ارائه می‌دهد که باعث می‌شود آدمی

^۱-Biker

خود را بر آدمیان تمام می‌کند. در واقع طبیعت و محیط‌زیست عجائب خلقت خداوند را به انسان نشان می‌دهند و بدین سان پیوسته عظمت خداوند را به او گوشزد می‌کنند. این مقوله که برگرفته از جهان بینی دینی مشارکت‌کنندگان است نشان می‌دهد که اگر اگر آدمی پرده‌های روزمرگی و حجاب عادت را کنار بگذارد و با دیدگاهی عمیق و بصیرتی نافذ به جهان پیرامون خود بنگرد قطعاً متوجه می‌شود که طبیعت به مثابه پیکی الهی عمل می‌کند و اعجاز خداوند را در هر جزء خود به نمایش می‌گذارد. اگر آدمی بتواند رخسار اعجاز گونه آفریده‌های طبیعی و زیست‌محیطی را از پس حجاب عادت کشف نماید، قطعاً به عظمت، حکمت و قدرت بی‌نهایت آفریننده‌ای پی خواهد برد که سرمنشأ تمام این اعجاز و نظم حاکم بر آن است. نهادینه شدن بیش دینی در آدمی می‌تواند به بهترین وجه نشانه‌های اعجاز‌گونه طبیعت و محیط‌زیست را در برابر دیدگان او به نمایش بگذارد و سیر روحی و تکاملی معنوی او را ممکن سازد. در مجموع مشارکت‌کنندگان بر این امر اتفاق نظر دارند که طبیعت و محیط‌زیست عرصه نمایش آفریده‌هایی است که هرکدام به نحوی تجلی گاه صفات بارز الهی همچون حکمت اوست.

باید گفت که آموزه‌های قرآنی و تعلیمات اسلام به بهترین نحو نشانه‌های قدرت و حکمت خداوندی را در آفریده‌های طبیعی و زیست‌محیطی به نمایش می‌گذارند. آموزه‌های اسلامی در بردارنده تذکراتی است که پیوسته آدمی را به تفکر در آفرینش خداوند و آگاهی از صفات قدرت و حکمت او فرا می‌خوانند. برخی از یافته‌ها در این مقوله نشان می‌دهند که بنا بر ادراک افراد، انسان خداجو حتی اگر از آموزه‌های

رایانه قرآن نقش مهمی داشته باشد. آموزش از دور می‌تواند منظومه فکری اسلام در خصوص طبیعت و محیط‌زیست را در پهنه گسترده‌ای از جهان عرضه نماید.

۵) بحث و نتیجه‌گیری

فرد مسلمان با درونی ساختن جهان بینی اسلامی و پذیرفتن ارزش‌ها و اصول زیست‌محیطی این دین الهی بینشی را در خود شکل می‌دهد که در آن آفریده و آفریننده جایگاهی ویژه در حیات آدمی می‌یابند. از جمله علائمی که به وضوح نشان‌دهنده وجود چنین جهان بینی در یک فرد مسلمان است به مقوله‌ای مربوط می‌شود که به طبیعت به مثابه عرصه‌تجلی حکمت خداوندی می‌نگرد. این مقوله که برگرفته از ادراکات مشارکت‌کنندگان است نشان می‌دهد که طبیعت میدانی برای تجلی حکمت و قدرت خداوندی است. این بدان معناست که طبیعت و محیط‌زیست علاوه بر نقش مؤثری که در شکل‌گیری و تداوم حیات آدمی دارند، تجلی گاه حکمت خداوندی و نشانگر قدرت لایزال او نیز هستند؛ به عبارت دیگر می‌توان گفت که طبیعت و محیط‌زیست نه تنها زمینه ساز کمال مادی انسان هستند بلکه با تجلی صفات الهی زمینه را برای رشد معنوی و تعالی روحی انسان نیز فراهم می‌کنند. مشارکت‌کنندگان با اتکاء بر بیش اسلامی خود معتقدند که هر جزئی از طبیعت و هر قسمتی از محیط‌زیست آینه تمام‌نمای حکمت خداوندی است که می‌تواند روح آدمی را سیقل داده و او را در مسیر سیر به سوی خدا رهنمون گردد. افراد معتقدند که بر طبق آموزه‌های اسلامی، خداوند حکمت و قدرت مافوق تصور خود را از طریق آفرینش پدیده‌های طبیعی و زیست‌محیطی به رخ می‌کشد و بدین سان حجت

آموزه‌های قرآنی به‌گونه‌ای ارائه شده‌اند که انسان را به کسب معرفت الهی از طریق آفریده‌های خداوند دعوت می‌نمایند. در حقیقت قرآن به‌گونه‌ای انسان را به سوی خداوند فرامی‌خواند که ناگزیر به تفکر عمیق و اندیشه نافذ در آفریده‌های خداوند می‌شود و از رهگذر آفرینش الهی به عظمت ذات او و حکمت بی‌پایانش آگاهی می‌یابد. مشارکت کنندگان نه تنها طبیعت و محیط‌زیست بلکه دگرگونی‌های موجود در آن‌ها را نیز تجلی‌گاه قدرت و حکمت الهی می‌دانند و معتقدند که آموزه‌های اسلامی و قرآنی نیز چنین نگاهی نسبت به طبیعت و محیط‌زیست دارند. برای مثال یکی از افراد آیه ای از سوره فصلت را نقل می‌کند که در آن به چگونگی زنده شدن زمین به وسیله باران بعد از دوره‌ای از خشکی اشاره شده است و سپس از این رویداد به‌عنوان پدیده‌ای طبیعی یاد می‌شود که نشانه‌های قدرت خداوند در مورد برپایی قیامت و زنده کردن انسان‌ها در آن مشهود است.

یکی دیگر از مقولاتی که در نتیجه تحلیل داده‌ها سربرآورد و نشان‌دهنده بخشی از جهان بینی اسلامی در خصوص رابطه بین خداوند، انسان و محیط‌زیست است مقوله پاسداری از محیط‌زیست به مثابه وظیفه الهی انسان است. این مقوله که همچون سایر مقولات برگرفته از ادراک مشارکت کنندگان است نشان می‌دهد که یکی از مهم‌ترین وظایفی که انسان در قبال طبیعت و محیط‌زیست دارد وظیفه پاسداری و نگهداری از آن است؛ به عبارت دیگر خداوند نه تنها به انسان اجازه داده است تا از نعمت‌های طبیعی و زیست‌محیطی بهره‌برد بلکه آدمی را در مقابل آن‌ها مسئول پنداشته و از او خواسته که به بهترین وجه از محیط‌زیست و طبیعت محافظت کند.

اسلامی و قرآنی آگاهی نداشته باشد می‌تواند نشانه‌های عظمت و حکمت خداوند را که در طبیعت و محیط‌زیست تجلی‌یافته دریابد. از این منظر می‌توان گفت که خداوند با چنان ظرافتی نشانه‌های قدرت و حکمت خود را در بستر طبیعت و عرصه محیط‌زیست به نمایش گذاشته است که انسان خداجو حتی قبل از آگاهی از آموزه‌های دینی می‌تواند به وجود ذاتی قدرتمند و حکیم پی‌برد.

آموزه‌های دینی در اسلام پیوسته آدمی را به وجود نشانه‌های الهی در بستر عالم و عرصه طبیعت متذکر می‌شوند. از نظر مشارکت کنندگان نه تنها جهان بیرونی که شامل طبیعت و محیط‌زیست می‌شود بلکه حتی وجود انسان به‌عنوان پدیده‌ای طبیعی و زیست‌محیطی سرشار از نشانه‌های حکمت و توان خداوندی است که هرکدام به نحوی صفات عالی آفریننده خود را به نمایش می‌گذارند. از این دیدگاه می‌توان گفت نشانه‌های الهی که قدرت و حکمت الهی را به رخ می‌کشند نه تنها در محیط‌زیست بیرونی بلکه حتی در زیست‌درونی ما که پیوسته در مقابل دیدگان ما قرار دارد خود نمایی می‌کنند. افراد با اتکاء بر این نوع جهان بینی معتقدند که خداوند لحظه لحظه زندگی انسان را مملو از نشانه‌های حکمت و قدرت خود ساخته است و اگر آدمی حجاب عادت و پرده‌های روزمرگی را کنار نهد به روشنی می‌تواند هر آنچه را که نمایانگر خداوند است درک نماید. این مقوله نشان می‌دهد که نشانه‌های خداوند فراتر از جنبه حیاتی و زیستی در عالم هستی گسترده شده‌اند؛ به عبارت دیگر نه تنها آفریده‌هایی که در بردارنده حیات و زیست‌زنده هستند بلکه تمام پدیده‌های موجود در طبیعت و عالم به نحوی نشان‌دهنده قدرت و حکمت خداوند هستند.

به انسان، پاسداری از آن‌ها را نیز بر دوش وی نهاده است. از این منظر می‌توان گفت که حیات در تمام وجوه خود در اسلام مورد تأکید قرار گرفته است. باوجود آنکه انسان جایگاهی ویژه در عالم هستی دارد اجازه تصرف تام در حیات طبیعی و زیست‌محیطی به او داده نشده است. در واقع می‌توان گفت که موهبت حیات نه تنها به انسان که به بخش بزرگی از طبیعت و محیط‌زیست اعطاء شده و به همین دلیل انسان در قبال استفاده متعادل از اسلام وظیفه نگهداری از آن را نیز بر عهده دارد. حیات از یک‌سو در قالب هیأتی بشری متجلی می‌شود و از سوی دیگر در دل طبیعت و محیط‌زیست نمودار می‌گردد. از همین روست که آموزه‌های اسلامی دربردارنده استراتژی‌های هستند که از نمود کلی حیات دفاع کرده و انسان را از نابودی آن منع می‌نمایند. بر اساس ادراک مشارکت کنندگان می‌توان گفت که اسلام از حفظ حیات در طبیعت و محیط‌زیست دفاع کرده و آموزه‌های ارزنده‌ای در این زمینه ارائه داده است. آموزه‌های اسلام در جهت حفظ طبیعت و پاسداری از محیط‌زیست چنان ارزنده هستند که کمتر می‌توان سراغی از آن‌ها در سایر مکاتب گرفت.

تحلیل داده‌ها همچنین نشان داد که وابستگی حیات و سرنوشت آدمی به محیط‌زیست یکی از مواردی بود که بسیاری از مشارکت کنندگان به آن اشاره داشتند و به همین دلیل مقوله‌ای محوری از آن استخراج شد. بر اساس این مقوله می‌توان گفت سرنوشت انسان به محیط‌زیست و طبیعت وابسته است، به‌گونه‌ای بدون آن امکان حیات آدمی وجود ندارد. این بدان معناست که از نظر افراد تقدیر الهی و حکمت او به‌گونه‌ای رقم خورده است که حیات و ممات آدمی و سرنوشت

آموزه‌های اسلام در باب محیط‌زیست و طبیعت از یک‌سو سمت و سوی پیشگیرانه و از سوی دیگر قالبی توسعه‌گرا دارند. این بدان معناست که اسلام از یک‌سو با تأکید فراوان در پی آن است تا از تخریب و نابودی طبیعت و محیط‌زیست جلوگیری کند و از سوی دیگر زمینه‌ای را فراهم نماید تا میدان محیط‌زیست و طبیعت روزبه روز گسترش یابد. کمتر آیینی توانسته است در حفظ طبیعت و پاسداری از محیط‌زیست به پای اسلام و آموزه‌های آسمانی آن برسد. از نظر افراد اسلام توانسته است آموزه‌هایی را پیش روی آدمی بنهد که در کنار بهره‌مندی از محیط‌زیست و نعمت‌های طبیعی آن مسیر را برای حفاظت و نگهداری از آن هموار می‌کند. اسلام در حقیقت نوید دهنده ارتباطی سالم بین محیط‌زیست و انسان است، ارتباطی که در یک سوی آن انسان حق استفاده و بهره‌برداری از محیط‌زیست را دارد اما از سوی دیگر وظیفه پاسداری و نگهداری از آن بر دوش وی سنگینی می‌کند.

ارتباط دوسویه‌ای که اسلام بین آدمی و محیط‌زیست برقرار می‌کند باعث می‌شود تا نه تنها انسان به بهترین وجه از نعمت‌های الهی منتفع گردد بلکه طبیعت نیز در متعادل‌ترین شکل ممکن قرار خواهد گرفت. در واقع می‌توان گفت که موضع اسلام در خصوص نحوه برقراری ارتباط بین انسان و محیط‌زیست ترویج دهنده اصولی است که حق حیات را به بهترین نحو برای آدمی و محیط‌زیست محفوظ می‌دارند. بر اساس داده‌ها می‌توان گفت که دغدغه‌های اسلام عمدتاً در پی حفظ منشأ حیات و نگهداری از آن در تمام وجوه ممکن است و به همین دلیل علاوه بر اعطاء حق بهره‌برداری از محیط‌زیست و طبیعت

است اهمیت آن‌ها را در حیات بشری و در سرنوشت انسان نشان می‌دهد. حتی تلاش انسان برای مهار طبیعت و استفاده از محیط‌زیست نشان می‌دهد آدمی به این حقیقت واقف است که خداوند سرنوشت او را با محیط‌زیست و طبیعت پیوند داده است.

براساس این مقوله می‌توان گفت که چنان حیات بشر و سرنوشت او به محیط‌زیست و طبیعت گره خورده است که امکان تداوم زندگی انسان بدون آن‌ها حتی برای لحظه‌ای ممکن نیست. مشارکت کنندگان بر اساس آیات قرآن ادعا می‌کنند که خداوند با علم و حکمت خود سرنوشت انسان را به محیط‌زیست گره زده است، به‌گونه‌ای که انسان در تمام مراحل زندگی خود به مواهب آن نیازمند است. خداوند نه تنها سرنوشت انسان را به طبیعت و مواهب زیست‌محیطی گره زده است بلکه حتی با تعیین قوانینی سعی کرده است که به این ارتباط متقابل نظم بخشد. قواعد اخلاقی و قوانینی که خداوند در ارتباط با محیط‌زیست و طبیعت برای انسان وضع نموده است نشان‌دهنده آن هستند که محیط‌زیست و طبیعت چنان تأثیر شگرف بر حیات و سرنوشت انسانی دارند که بدون حفاظت از آن‌ها انسان به ورطه نابودی خواهد رسید.

در حقیقت می‌توان گفت که باوجود برتری که خداوند به انسان در در ارتباط با طبیعت و محیط‌زیست داده است اما همواره او را به داشتن رفتاری متوازن و عادلانه با آن دعوت می‌کند. دلیل این امر آن است که سرنوشت آدمی و حیات او همواره نیازمند نعمت‌های زیست‌محیطی و طبیعی است. درواقع قرآن ترویج دهنده نوعی نگاه نسبت به انسان است که همواره او را نیازمند محیط‌زیست و نعمت‌های طبیعی معرفی می‌کند. از این منظر می‌توان گفت که قرآن انسان را نه

او به طبیعت و محیط‌زیست وابسته باشد. مشارکت کنندگان بر این باور هستند که به جز جنبه روحی انسان که سرشتی الهی، غیرمادی و فراطبیعی دارد حیات جسمانی آدمی کاملاً از محیط‌زیست و طبیعت نشأت گرفته است. از این دیدگاه می‌توان گفت از آن جا که ریشه‌های حیات آدمی را می‌توان در طبیعت و محیط‌زیست یافت باید نقشی مهم برای آن‌ها در سرنوشت آدمی قائل شد.

محیط‌زیست و موهبت‌های طبیعی چنان بازندگی انسان در هم تنیده‌اند که تصور حیات آدمی بدون آن‌ها ممکن نیست. از نظر مشارکت کنندگان گویا مشیت الهی بر آن بوده است که سرنوشت آدمی در دامان محیط‌زیست و طبیعت رقم خورده و انسان بواسطه آن‌ها به رشد و تعالی برسد. افراد بر این باورند که نه تنها حیات دنیوی انسان به موهبت‌های زیست‌محیطی و طبیعی وابسته است بلکه حتی رشد معنوی و تعالی روحی او نیز به محیط‌زیست وابسته است؛ به عبارت دیگر می‌توان گفت که از نظر مشارکت کنندگان نوعی ارتباط ضروری بین حیات انسانی و محیط‌زیست برقرار است و هرگونه گسست در آن موجب می‌شود تا حیات آدمی با چالش‌هایی عمده مواجه گردد. انسان همواره به اهمیت محیط‌زیست و طبیعت در سرنوشت خود پی برده است و در طول تاریخ سر تعظیم در مقابل آن فرود آورده است، احترام به طبیعت و محیط‌زیست به خاطر اهمیتی که در سرنوشت آدمی داشته‌اندب عضاً به درجه‌ای از افراط می‌رسیده است که آدمی به اشتباه آن را به مقام پروردگار می‌رسانده و در مقابل آن سر سجده فرود آورده است. این‌که انسان در برهه‌هایی از زمان و حتی در جوامعی در دنیای کنونی منشأ حیات خود را محیط‌زیست و طبیعت می‌پنداشته

یکی دیگر از مقولات به دست آمده از تحقیق به محیط‌زیست به‌عنوان پله تعالی و کمال انسانی می‌نگرد. بر این اساس می‌توان گفت که مشارکت کنندگان محیط‌زیست و طبیعت پیرامون را از مهم‌ترین زمینه‌های رشد بشری می‌دانند و تکامل انسان را بدون آن‌ها امری به دور از واقعیت می‌پندارند. در حقیقت افراد بر این اعتقادند که تعالی انسان بدون استفاده صحیح از محیط‌زیست و طبیعت ممکن نیست و این موهبت‌های الهی در محیط‌زیست و نعمت‌های طبیعی اوست که بستر تکامل و تعالی انسان را فراهم می‌آورند. در حقیقت می‌توان گفت سرنوشت آدمی چنان به محیط‌زیست گره خورده است که بدون آن حیات انسان و برآوردن نیازهای ابتدایی او غیر ممکن است. خداوند انسان را به‌گونه‌ای آفریده است که بخش بزرگی از نیازهای او در ارتباط با محیط‌زیست و طبیعت تأمین می‌شود، نیازهایی که انسان به هیچ وجه با اتکاء صرف به توانایی‌های خود نمی‌تواند برآورده سازد. مشارکت کنندگان بر این اعتقادند که آموزه‌های اسلامی پیوسته به آدمی این حقیقت را گوشزد می‌کنند که حیات آن‌ها در عمیق‌ترین وجوه خود به محیط‌زیست و طبیعت زمین وابسته است. از آن رو که تکامل و تعالی انسان به محیط‌زیست وابسته است چنانچه دگرگونی‌های مخرب که انسان بانی آن است محیط‌زیست را در معرض نابودی قرار دهند، انسان نیز باید حیات خود را بر باد رفته بیندارد.

تحلیل داده‌های به دست آمده از میدان نشان می‌دهد که بنا بر ادراک مشارکت کنندگان محیط‌زیست و طبیعت پله ترقی، تکامل و تعالی حیات انسانی است. مشارکت کنندگان معتقدند که طبیعت به مثابه خوانی گسترده و پر نعمت و

به‌عنوان موجودی سلطه گر که فاقد آگاهی از حقوق طبیعت و محیط‌زیست و نقش آن‌ها در سرنوشت خود است بلکه به‌عنوان آفریده‌ای مسئولیت پذیر که قدر محیط‌زیست پیرامون خود را می‌داند معرفی می‌کند. باورهای دینی اسلام در حقیقت بر دیدگاهی تأکید می‌کنند که در آن‌هم انسان به‌عنوان آفریده شده از محیط‌زیست و طبیعت و هم به‌عنوان مسئولی که باید نقشی مهمی در نگهداری آن‌ها داشته باشد معرفی می‌گردد. از منظر اسلام گرچه انسان بنا بر ماهیت آفرینش خود از همه موجودات، طبیعت و محیط‌زیست برتر است اما به هیچ وجه خداوند حق استفاده بی رویه از محیط‌زیست و تباهی آن را به آدمی نداده است.

مشارکت کنندگان معتقدند که آفرینش انسان از زمین و طبیعت آن برگرفته شده است و سرنوشت او نیز در گرو همین طبیعت است. در واقع می‌توان گفت به دلیل وابستگی سرنوشت آدمی به طبیعت و رقم خوردن تقدیر او در بستر محیط‌زیست، در صورت تخریب و نابودی آن‌ها قطعاً انسان زندگی خود را با آسیب‌هایی جبران ناپذیر مواجه می‌سازد. خداوند به‌گونه‌ای انسان را آفریده که سرنوشت او در دامن محیط‌زیست و طبیعت قرار گرفته است. گو اینکه نظم و سامان طبیعت به شکلی آفریده شده است تا بتواند بهترین مأمون و مأوا برای آدمی باشد. همان‌گونه که انسان مقدمات زندگی خود را مدیون محیط‌زیست و طبیعت زمین است همان‌گونه نیز برای تداوم حیات بدن‌ها وابسته است. این بدان معناست که زندگی انسان در بستر محیط‌زیست معنا می‌یابد و آدمی نمی‌تواند سرنوشتی جدا از محیط‌زیست و طبیعت برای خود متصور باشد.

محیط‌زیست است. در واقع اسلام با رفع نگاه ارباب و مربوبی در رابطه انسان و محیط‌زیست، خواهان برقراری نوعی رابطه افقی بین آدمی و طبیعت است. افراد معتقدند که اسلام ترویج دهنده سبکی از زندگی در بین آدمی است که ارتباطی سالم و سازنده بین او و محیط‌زیست برقرار می‌نماید. در حقیقت می‌توان گفت که آموزه‌های اسلامی با سوق دادن آدمی به مراعات نوعی اخلاق زیست‌محیطی و طبیعت‌گرا که خود ریشه در نگاه این دین نسبت به لزوم رعایت تقوا در تمام ابعاد زندگی دارد، می‌خواهند او را از استبداد بر محیط‌زیست و ایجاد سلطه قهرآمیز بر طبیعت بازدارند.

افراد معتقدند که خداوند در قبال اعطاء مقام جانشینی به انسان در زمین، مسئولیت‌هایی را نیز بر عهده او گذاشته است. این بدان معناست که انسان در قبال منافعی که از مقام جانشینی خود در زمین و طبیعت از آن بهره‌مند می‌شود باید خود را مقید به مسئولیت‌هایی بداند که نهایتاً به رفتار او سامان می‌بخشند. بر این اساس می‌توان گفت که جایگاه آدمی باعث شده است تا مسئولیت‌هایی بر دوش او نهاده شود که نهایتاً پیروی از اصولی اخلاقی را برای او ناگزیر کرده است. از جمله مهم‌ترین اصول اخلاقی ارائه‌شده از سوی دین اسلام می‌توان به نحوه ارتباط انسان با جهان هستی و از جمله طبیعت و محیط‌زیست اشاره کرد. بر اساس ادراک این مشارکت‌کنندگان می‌توان گفت که یکی از مسئولیت‌های آدمی احترام به طبیعت و محیط‌زیستی است که تسبیح گوی خداوند هستند. افراد معتقدند که احترام قائل شدن به طبیعت به معنای احترام قائل شدن به آفریدگاری است که بنا بر آیات قرآنی طبیعت پیوسته تسبیح او را بیان می‌کند. در واقع مهم‌ترین جبرهای اخلاقی که آدمی را وادار به احترام

موهبتی الهی برای انسان به شمار رود. چنین ادراکی نشان می‌دهد که حیات انسانی بدون محیط‌زیست و طبیعت کره زمین قابل تصور نیست و آنچه به زندگی انسان امکان بروز می‌دهد همین موهبت‌های الهی هستند. گرچه حیات انسانی از گسترده‌ای زیاد و تنوعی بالا برخوردار است اما این حیات در تمام شئون خود وابسته به محیط‌زیست و طبیعت است. امکان تصور حیاتی خود اتکاء و فارغ از وابستگی به محیط‌زیست و طبیعت به این می‌ماند که آدمی توان زندگی بدون نیاز به اکسیژن را داشته باشد. همان‌گونه که انسان در تنفس خود به اکسیژنی نیاز دارد که در طبیعت تولید می‌شود و در چرخه محیط‌زیست در گردش است، به همان شکل نیز در سایر ابعاد حیاتی خود بدان‌ها وابسته است.

انسان بدون محیط‌زیست یا اساساً ممکن نیست وجود داشته باشد و یا موجودی کاملاً بیگانه با سرشت مادی، روحی و معنوی خود است. طبیعت و محیط‌زیست همان‌گونه که بستر را برای رشد و تکامل مادی انسان فراهم می‌کنند به همان شکل نیز زمینه‌ساز ترقی و تعالی روحی او هستند. گویی این‌که نیازهای مادی و معنوی انسان از طبیعت و سرشت خاص او برخاسته و پاسخ‌دهنده‌ها نیز تنها در دل طبیعت میسر است. آدمی همان‌گونه که برای پرورش جان مادی خود به مواهب زیست‌محیطی و نعمت‌های طبیعی وابسته است، به همان شکل نیز تصفیه روحی و تعالی معنوی خود را باید در دامان آفریده‌های الهی بیابد.

تحلیل داده‌ها به سربرآوردن مقوله‌ای دیگر منجر شد که بر تعامل سازنده و ارتباط افقی انسان با محیط‌زیست تأکید می‌نماید. بر این اساس مشارکت‌کنندگان معتقدند اسلام ترویج دهنده نوعی تعامل سازنده بین انسان و

محیط‌زیست به آدمی اعطاء کرده است. تسخیر عام اشاره به پهنه‌ای گسترده از پدیده‌های طبیعی و زیست‌محیطی دارد که پروردگار عالم در اختیار انسان قرار داد است تا آدمی بتواند با بهره‌مندی از آن‌ها مسیر هدایت و بندگی را به پایه تکمیل برساند. از این دیدگاه می‌توان گفت که خداوند طبیعت و محیط‌زیست را در حوزه تصرف و بهره‌برداری آدمی قرار داد است و در مقابل از او خواسته است تا تنها در مقابل او زانوی بندگی بر زمین نهد. نوعی دیگر از تسخیر طبیعت که خداوند آن را به بندگان خاص و ویژه خود همچون انبیاء اعطاء کرده است تسخیر خاص است. بر این اساس بخش‌هایی از نظام طبیعت و محیط‌زیست به شکلی معجزه گونه در تسخیر برخی از بندگان خاص خداوند قرار می‌گیرند. در مجموع براساس ادراک مشارکت کنندگان می‌توان گفت که هر دو نوع تسخیر عام و خاص در قالبی خاص معنا می‌یابند و آن این است که مسیر بندگی و عبودیت انسان را هموار می‌کنند.

در حقیقت خلافت الهی برای انسان بدان معناست که او برای رشد و تعالی خود باید از موهبت‌های طبیعی و زیست‌محیطی که نعمت‌های الهی هستند استفاده کند و همزمان پاسدار و نگهبان آن‌ها باشد. خداوند از جانشین خود نه انتظار دارد که همچون غارتگری خدانشناس و تباهی‌گری بی‌اندیشه موهبت‌هایی را که در اختیار او نهاده است به نابودی کشد و نه می‌خواهد که او فارغ از عقل خود و صرفاً با نیروهای طبیعی و زیست‌محیطی هدایت شود. آنچه آفریدگار هستی از انسان به‌عنوان خلیفه خود انتظار دارد این است که او در تعادل و توازن با محیط‌زیست و طبیعت قرار گیرد و از ستم بر این آفریده‌های الهی بپرهیزد. خداوند نه به انسان

گذاشتن به طبیعت می‌کند و رفتار او را در ارتباط با محیط‌زیست سامان می‌بخشد در واقع بر گرفته از تعالیم قرآنی هستند.

براساس ادراک مشارکت کنندگان می‌توان گفت هدف بهره‌مندی انسان از طبیعت و محیط‌زیست تکمیل کردن فرآیندی به نام بندگی و عبودیت است که مقصود نهایی از آفرینش آدمی نیز هست. بندگی انسان در محضر خداوند از آن رو به‌عنوان فرآیند شناخته می‌شود که تمام پهنه زندگی او را فرا می‌گیرد و به هر عمل او مطابق با احکام و دستورات الهی شکل می‌دهد. از این دیدگاه می‌توان گفت که خداوند در قبال اعطای نعمت‌های طبیعی و زیست‌محیطی به انسان بندگی و عبودیت را از او می‌خواهد، از این‌روست که می‌توان گفت بندگی در پیشگاه خداوند و فرمانبرداری از او امر او هدف نهایی بهره‌مندی انسان از طبیعت و موهبت زیست‌محیطی است. به عبارت روشن‌تر می‌توان گفت که خداوند از آفرینش طبیعت و محیط‌زیست اهداف گوناگونی داشته است که خدمت رساندن به آدمی و رفع نیازهای او در رأس تمام آن‌ها قرار دارد. مشارکت کنندگان بنا بر بینش اسلامی خود معتقدند که آفرینش طبیعت و محیط‌زیست و نعمت‌های آن‌ها در حقیقت در راستای خلقت آدمی قرار گرفته است و حیات آدمی به آن متکی است.

مشارکت کنندگان معتقدند که انسان در قبال بهره‌برداری از طبیعت و استفاده از نعمت‌های زیست‌محیطی وظیفه سنگین بندگی در پیشگاه خداوند را بر عهده دارد. از نظر برخی از افراد خداوند در قالب تسخیر عام و تسخیر خاص طبیعت را تحت کنترل انسان درآورده است و بدین شکل نعمت‌های خود را در بستر طبیعت و

داشت که آدمی در صورت افول اخلاقی می‌تواند پست‌ترین جانور آفرینش نیز باشد. در واقع محیط‌زیست امانتی است که خداوند آن را به‌طور ویژه در اختیار آدمی نهاده است، از این نظر چنان‌چه آدمی در حفظ و نگهداری این امانت الهی کوتاهی نماید باید در محضر خداوند پاسخگو باشد.

می‌توان گفت باوجود آن‌که خداوند انسان را به عنوان جانشین خود در زمین انتخاب کرده است اما همچنان او را در خصوص نحوه برخورد با محیط‌زیست و طبیعت مورد پرس و جو قرار می‌دهد؛ بنابراین می‌توان گفت که از نظر مشارکت کنندگان با وجود داشتن مقام خلیفه الهی همچنان انسان سنگینی حقوق محیط‌زیست و طبیعت را بر دوش خود احساس می‌کند. این‌که انسان جانشین الهی است باعث آن نمی‌شود تا او فارغ از هرگونه مسئولیتی به هر نحوی که بخواهد با محیط‌زیست برخورد کند.

یکی دیگر از مقوله‌های حاصل شده از داده‌ها به سوء عملکرد و رفتار ظالمانه انسان با محیط‌زیست مربوط می‌شود. تحلیل داده‌های به دست آمده از میدان نشان می‌دهد که مشارکت کنندگان معتقد به نوعی سوء عملکرد در رفتار انسان با محیط‌زیست و طبیعت هستند.

مشارکت کنندگان معتقدند که نه تنها زندگی انسان‌ها بلکه حیات تمام موجودات به عملکرد صحیح محیط‌زیست و چرخه سالم طبیعت وابسته است. افراد محیط‌زیست را موهبتی الهی می‌دانند که برای بهره‌برداری صحیح در اختیار انسان گذاشته شده است. رفتار انسان باعث شده است تا در چرخه طبیعت و عملکرد محیط‌زیست نقص وارد شده و سیستم پیچیده درون آن‌ها با کژکارکرد مواجه شود. در حقیقت رفتار انسان باعث شده تا پیوستگی درونی بین اجزاء و مؤلفه‌های نظام

اجازه داده تا مقهور محیط‌زیست و طبیعت قرار گیرد و نه با درنده‌خویی آن را به نابودی و تباهی کشد. بر اساس آیات قرآن می‌توان گفت که آفرینش انسان خود برگرفته از طبیعت و محیط‌زیست است.

مشارکت کنندگان معتقدند که انسان جانشین خداوند در زمین و از عزیزترین آفریده‌های اوست. از این نظر خداوند به انسان‌جایگاهی ویژه در بین مخلوقات خود داده است، جایگاهی که برای انسان والاترین شأن را قائل است و او را به‌عنوان گل سرسبد آفرینش معرفی می‌نماید. تعریف انسان به مثابه جانشین الهی در زمین بدان معناست که خداوند با اعطاء قوه تفکر و اندیشه، به آدمی توانایی آن را داده است تا با تدبیر زمام امور را در دست گیرد و از تعدی و تجاوز به میدان آفرینش الهی اجتناب ورزد. از آن رو که محیط‌زیست عرصه خلقت خداوند است و انسان به مثابه جانشین الهی در زمین و به‌عنوان زمام‌دار آن برگزیده شده است از او انتظار می‌رود تا نهایت وقار و احترام را در استفاده از آن داشته باشد.

همان‌گونه که انسان جانشین الهی است، محیط‌زیست و طبیعت تجلی آفرینش الهی و زیبایی‌های خداوند هستند، از این رو انسان باید در نگهداری از آنها بسیار تلاش نماید. از نظر افراد، خداوند موهبت‌هایی را در محیط‌زیست قرارداد است که زندگی آدمی با آن‌ها پیوند خورده است و امکان حیات بدون آن‌ها ممکن نیست. به همین دلیل است که می‌توان گفت خداوند امانتی گرانبها را بر دوش آدمی نهاده است، امانتی که انسان در صورت کوتاهی نمودن در نگهداری آن زندگی خود و سایر موجودات را در ورطه نابودی قرار می‌دهد. گرچه انسان به‌عنوان جانشین الهی می‌تواند عزیزترین آفریده او باشد، اما باید توجه

گذاشته‌اند. مشارکت کنندگان بر این باورند که تعلیمات الهی در اسلام و در کتاب مقدس مسلمانان که مختصات رفتار انسان با محیط زیست و طبیعت را ترسیم می‌کنند از چنان درجه‌ای از تکامل برخوردارند که نیاز چندانی به آموزه‌های مجاور آن‌ها نیست. در حقیقت افراد راه نجات محیط زیست و طبیعت از رفتارهای خصمانه انسان را اتکاء بر آموزه‌های الهی ادیانی همچون اسلام می‌دانند. افراد بر این اعتقادند دینی که به تقوا نمودن در حق شهرها و سرزمین‌ها تأکید می‌نماید حتماً آموزه‌های زیست‌محیطی والایی را پیش روی انسان‌ها قرار می‌دهد.

یکی دیگر از مقولاتی که از تحلیل داده‌ها سربرآورد به طبیعت و محیط زیست به مثابه عرصه نشانه‌های الهی اشاره می‌کند. در واقع تحلیل داده‌های به دست آمده از میدان نشان می‌دهد که یکی از مهم‌ترین موضوعات برای مشارکت کنندگان این است که از نظر آن‌ها عالم هستی، طبیعت و محیط زیست در حقیقت در بردارنده آیات الهی و نشانه‌های پروردگار هستند و هیچ جزئی از آن‌ها فارغ از نشانه‌های الهی نیست.

مشارکت کنندگان طبیعت و محیط زیست را سرشار از نشانه‌های الهی می‌دانند. از نظر آن‌ها هیچ قسمتی از پدیده‌های زیست‌محیطی و طبیعی خالی از نشانه‌های الهی نیست و انسان به هر جایی که چشم بیندازد می‌تواند نشانه‌های خالقی یکتا را مشاهده کند. افراد معتقدند آبی که انسان می‌نوشد یا هوایی که تنفس می‌کند و گل و گیاهی که زمین می‌رویند همگی نشان‌دهنده آن است که نشانه‌های الهی در بستر طبیعت و هستی گسترده شده است. از نظر مشارکت کنندگان نه تنها طبیعت و محیط زیست نشانه‌های الهی را به

طبیعی و زیست‌محیطی دچار اختلال گردد و انسجام درونی سیستم زیست‌محیطی با فرسایش مواجه شود.

از نظر افراد برپایی روابطی ناعادلانه با محیط زیست از سوی انسان‌ها باعث شده است تا دامنه انواع آلودگی‌های زیست‌محیطی زندگی انسان را با خطراتی عمده مواجه سازد. بر اساس ادراک مشارکت کنندگان می‌توان گفت که از نظر آن‌ها عمدتاً انسان دوران مدرن است که تعادل محیط زیست را بر هم زده و روابط سودجویانه و مخرب را جایگزین ارتباط سالم با طبیعت نموده است. بنا نهادن روابطی ناسالم با محیط زیست نه تنها موجب بروز ناهنجاریهایی در طبیعت می‌شود بلکه زمینه را برای سربرآوردن بحران‌هایی در زندگی بشر فراهم می‌آورد. بر اساس ادراک مشارکت کنندگان می‌توان گفت که محیط زیست و طبیعت از چنان تعادل و توازنی برخوردار هستند که اندکی تجاوز به حریم آن‌ها و اختلال در عملکردشان باعث می‌شود تا نه تنها در بخشی از طبیعت و محیط زیست که در تمام اجزاء آن نوعی وارفتگی و اختلال به وجود آید.

افراد رفتار قهرآمیز انسان با طبیعت را به جنونی تشبیه می‌کنند که با وارد کردن ضرباتی هولناک بر پیکره محیط زیست نهایتاً موجب بروز بحران‌های عمده‌ای در زندگی بشر می‌شود. از نظر آن‌ها تعلیمات قرآن و آموزه‌های اسلام اعلاترین رفتارها را در ارتباط انسان با محیط زیست تجویز می‌کنند، رفتارهایی که باعث تعالی و رشد متقابل محیط زیست، طبیعت و زندگی انسان می‌شوند. بنا بر ادراک افراد امروزه حتی جوامع اسلامی از آموزه‌های این دین در خصوص چگونگی برخورد با طبیعت و محیط زیست فاصله گرفته و رفتاری خشن و قهرآمیز را از خود به نمایش

از این منظر می‌توان گفت که اشارات خداوند در قرآن در خصوص آفرینش پدیده‌های طبیعی و زیست‌محیطی در حقیقت منعکس کننده اراده او برای نشان دادن آیات عظمت و بزرگی خود به انسان است. از نظر مشارکت کنندگان تک تک نعمت‌هایی که خداوند در طبیعت و محیط‌زیست برای آدمی نهاده است در حقیقت نشانه‌هایی هستند که انسان علاوه بر بهره‌برداری از آنها می‌تواند با مشاهده آنها به توانمندی آفریدگار آنها پی ببرد.

درواقع می‌توان گفت آموزه‌ها و تعالیمی که اسلام در باب محیط‌زیست ارائه می‌دهد در پی آن هستند تا جایگاهی ویژه و رتبه‌ای برجسته به طبیعت و محیط‌زیست در زندگی آدمی ببخشند.

مشارکت کنندگان معتقدند که سوگندهای الهی در باب پدیده‌های طبیعی و زیست‌محیطی در جای جای قرآن قابل مشاهده است. از نظر آنها در قرآن به انواع موجودات طبیعی همچون انواع گیاهان و جانوران قسم یاد شده است و همین امر نشان از اهمیت و جایگاه ویژه محیط‌زیست در آموزه‌های دینی دارد. بر اساس ادراک مشارکت کنندگان می‌توان گفت که اسلام به انحاء مختلف و روش‌های گوناگون در پی درونی کردن این اندیشه در آدمی است که موهبت‌های زیست‌محیطی و طبیعی از آن رو که دربردارنده نشانه‌های الهی و مرتفع کننده نیازهای آدمی هستند از ارج و اهمیت بالایی در آموزه‌های دینی برخوردارند. بر اساس ادراک مشارکت کنندگان می‌توان گفت که سوگندهای زیست‌محیطی و طبیعی در قرآن بخشی از برنامه آموزشی آئین اسلام است، برنامه‌ای که هدف آن ایجاد صحیح‌ترین رابطه و متوازن‌ترین شکل تعامل بین انسان و محیط‌زیست است.

نمایش می‌گذارند بلکه هر یک از این نشانه‌ها خود نعمتی بی‌همتا برای آدمی به حساب می‌آید. از این نظر می‌توان گفت که خداوند طبیعت را به شکلی آفریده است که هر جزء آن علاوه بر آن‌که نشانه‌ای از وجود ذاتی حکیم و توانمند است زندگی انسان نیز به آن گره خورده است. افراد بر اساس آیات قرآن به برخی از نعمت‌های الهی همچون درختان میوه دار اشاره می‌کنند که نحوه رویش آنها و به ثمر رسیدن‌شان خود نشانه‌ای از خداوند هستند. از نظر افرادی نشانه‌های الهی که به شکل نعمت‌هایی ارزشمند در طبیعت و محیط‌زیست نمود یافته‌اند چنان آدمی را به شگفتی وا می‌دارند که پیوسته به ربوبیت و خالقیت حضرت حق اذعان کند.

مشارکت کنندگان معتقدند که خداوند در قرآن به کرات به نشانه‌های آفرینش خود در آسمان‌ها و زمین اشاره می‌کند. اینکه چرا خداوند نه یکبار بلکه ده‌ها و حتی صدها بار به نشانه‌های خلقت خودش در گستره جهان و در طبیعت اشاره می‌کند خود موضوعی است که باید به آن توجه شود. یکی از دلایل چنین امری این است که انسان موجودی بسیار کار و فراموش‌کننده هست و به همین دلیل خداوند بارها در قرآن نشانه‌ها و آیات خود را به آدمی متذکر می‌شود. افراد بر این اعتقادند که رویش گیاهان در بهار، آفرینش آسمان و زمین، پیدایش کوه‌ها و بسیاری دیگر از پدیده‌های طبیعی و زیست‌محیطی در حقیقت نشانه‌های بزرگی خداوند هستند که بستر گیتی گسترده شده‌اند. خداوند بیش از صد و پنجاه بار در قرآن به نشانه‌های آفرینش خود در زمین و آسمان اشاره کرده است، نشانه‌هایی که هرکدام از آن انسان را به عظمت خداوندی یکتا و حکیم رهنمون می‌شود.

بگنجاید. براین اساس می‌توان گفت که تجزیه و تحلیل داده‌ها و ارائه آن در قالب چندین مقوله محوری نهایتاً باید منجر به سربرآوردن مقوله هسته به شکلی شود که کلیت تحقیق را تحت پوشش قرار دهد. در ذیل مقوله هسته به شکلی ارائه می‌شود که بتواند یافته‌های پژوهش را در قالبی منسجم و البته کوتاه ارائه نماید. مقوله هسته این تحقیق چنین است: «تجلی مقدس و نیاز تعالی بخش، بندگی و پاسداری بازخورد امانتداری و ارتباط هم سطح انسان و محیط زیست».

مقوله فوق از یک سو به ما متذکر می‌شود که طبیعت تجلی گاه نشانه‌های الهی و صفات عالیه او است و از سوی دیگر خود آفریده‌ای مقدس از آفریدگار هستی است. همان گونه که پیشتر به طور مفصل به آن پرداخته شد، می‌توان گفت که بخشی از ادراک مشارکت کنندگان ما را به این حقیقت رهنمون می‌شود که بنا بر جهان بینی اسلامی در گوشه گوشه طبیعت و جزء به جزء محیط زیست می‌توان نشانه‌های الهی را مشاهده کرد، نشانه‌هایی که علاوه بر شهادت بر وجود ذات الهی نمایانگر حکمت، قدرت و عظمت او نیز هستند. از این رو می‌توان گفت که محیط زیست عرصه‌ای است برای تجلی نشانه‌های الهی که در تمام پدیده‌های طبیعی و زیست محیطی قابل مشاهده می‌باشند. از سوی دیگر می‌توان گفت که محیط زیست از شأن والا در نزد خداوند برخوردار است و از همین روست که می‌توان آن را مقدس پنداشت. سوگندهایی که خداوند به پدیده‌های طبیعی و زیست محیطی یاد کرده است نشان‌دهنده تقدس آن است.

تجلی مقدس بخش ابتدایی مقوله هسته است بخشی دیگر از مقوله هسته، اشاره به نیاز

سوگندهایی که خداوند در قرآن نسبت به آفریده‌های طبیعی و زیست محیطی خود یاد می‌کند از یک سو نظر انسان را به اعجاز خلقت و پیچیدگی آفرینش جلب می‌کند و از سوی دیگر خواهان ایجاد نظامی پایدار در رابطه انسان با محیط زیست است. بنا بر نظر مشارکت کنندگان می‌توان گفت رهنمودهای عقل آدمی را به این نتیجه می‌رسانند که سوگندهای خداوند در قرآن نسبت به آفریده‌های طبیعی و زیست محیطی از رمز و رازهایی برخوردار است که فراتر از دیدی گذرا به آموزه‌های اسلامی هستند.

آنچه در باب تأکیدهای قسم گونه قرآن در مورد طبیعت و محیط زیست نظر آدمی را به خود جلب می‌کند تنوع و گوناگونی‌هایی است که در این زمینه وجود دارند. در حقیقت می‌توان گفت که قرآن دربردارنده آیاتی است که از یک سو به حیات زنده در طبیعت و محیط زیست سوگند یاد می‌کنند و از سوی دیگر به پدیده‌های فاقد ظرفیت حیات قسم یاد می‌کنند. چنین امری نشان می‌دهد که سراسر طبیعت و تمام عرصه محیط زیست از اهمیتی وافر در آموزه‌های دینی برخوردار هستند و از همین رو اسلام به آن‌ها ارج و تقدس می‌بخشد.

۵-۱) مقوله هسته

مقوله هسته دربردارنده تمام مقولاتی است که در نتیجه جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها و در نهایت خلاصه سازی آن‌ها استخراج می‌گردد. در واقع مقوله هسته جمع بندی نهایی یافته‌های پژوهشی و داده‌های میدانی است که در کوتاه‌ترین شکل ممکن ارائه می‌گردد. مقوله هسته می‌تواند توصیفی جامع و تبیینی عام نسبت به موضوع مورد مطالعه ارائه دهد و بدین ترتیب بخش بزرگی از تحقیق را در شمائل خود

تعالی بخش دارد. بر این اساس می‌توان گفت که داده‌ها از یکسو نشانگر آنند که در بینش اسلامی سرنوشت آدمی به محیط‌زیست و طبیعت وابسته است و امکان تصور حیات آدمی بدون آن‌ها ممکن نیست. از سوی دیگر ادراک مشارکت کنندگان که برگرفته از بینش اسلامی آن‌هاست به ما نشان می‌دهد که آدمی نه تنها در حیات و نیازهای بنیادین زندگی به محیط‌زیست وابسته است بلکه برای تکامل و تعالی خود نیز به آن نیازمند است. بنابراین مفهوم نیاز تعالی بخش که در مقوله هسته ذکرشده است از یکسو به مقوله وابستگی حیات انسان به طبیعت و محیط‌زیست اشاره می‌کند و از سوی دیگر به مقوله تعالی و کمال انسانی اشاره دارد که بدون استفاده از پدیده‌های زیست‌محیطی و طبیعی ممکن نیست.

قسمت دوم مقوله هسته به این واقعیت اشاره می‌کند که بندگی و پاسداری به‌عنوان دو مقوله محوری این تحقیق در حقیقت بازخورد امانت‌داری و ارتباط هم سطح انسان و محیط‌زیست است. به‌عبارت‌دیگر، بر اساس جهان بینی اسلامی که افراد ذهنیت خود را وامدار آن هستند، بندگی، هدف نهایی انسان در بهره‌مندی از محیط‌زیست است و پاسداری از آن وظیفه الهی نهاده شده بر دوش آدمی است. این دو خصیصه ما را به دو مقوله حساس دیگر یعنی امانت‌داری و ارتباط هم سطح انسان و محیط‌زیست رهنمون می‌شوند. بر این اساس می‌توان گفت چنانچه انسان در مقام خلافت الهی امانت‌داری حقیقی در خصوص محیط‌زیست باشد و بتواند با آن ارتباطی هم سطح و افقی (به دور از تصرف ویرانگر) برقرار نماید، رسیدن به مقام بندگی و پاسداری از محیط‌زیست میسر می‌شود.

منابع و ماخذ

۱. منابع فارسی
۲. ابراهیم زاده، ع. (۱۳۷۲). راهبردهایی برای مدیران مراکز آموزش از دور- موسسه فرهنگی منادی تربیت، تهران.
۳. ابراهیم زاده عیسی (۱۳۷۳). تعلیم و تربیت مبتنی بر فناوری اطلاعات و ارتباطات: جستارهای مفهومی.
۴. رضائی، & شبیری. (۲۰۱۴). تحلیلی بر نقش برنامه ریزی راهبردی در آموزش توسعه پایدار با تاکید بر ابعاد زیست محیطی. فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط زیست، ۱۶ (ویژه نامه شماره ۱)، ۴۷۱-۴۸۳.
۵. اسمعیلی، س.، میردامادی، س. م. (۱۳۸۹). بررسی تأثیر میزان تجربه و علاقه مشارکت کنندگان در کلینیک‌های گل و گیاه بر دانش، مهارت و بینش آنان نسبت به محیط‌زیست سالم. مجله پژوهش‌های ترویج و آموزش کشاورزی، سال سوم، ش ۴، ۳۰-۱۵.
۶. افراسیابی، ز.، شیردل، م. (۱۳۹۵). آموزش از دور. پنجمین کنفرانس بین‌المللی روانشناسی و علوم اجتماعی، تهران، همایشگران مهر اشراق.
۷. امینی، ن.، هاشمی‌مقدم، س. ش.، عبدی، م. (۱۳۹۱). مقایسه اضطراب امتحان، خلاقیت و استفاده از راهبردهای یادگیری خودتنظیمی دانش‌آموزان پسر تحت روش آموزش سنتی و آموزش از دور مدارس متوسطه شهر اراک در سال تحصیلی ۱۳۹۰-۱۳۹۱. پایان‌نامه
- کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اراک
۸. آقازاده، ا.، احقر، ق.، فضلعلی زاده، ر. (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی ویژگی‌های برنامه درسی مؤسسات آموزش عالی از راه‌دور کشورهای ایران، انگلستان و هند. فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، مقاله ۴، دوره ۴، شماره ۴، پاییز ۱۳۹۱: ۷۵-۱۰۶
۹. بهاری، ع. (۱۳۹۱). بررسی تأثیرات متقابل انسان و محیط‌زیست بر یکدیگر در قرآن کریم و متون اسلامی. اولین همایش ملی حفاظت و برنامه‌ریزی محیط‌زیست
۱۰. بهرنگی، م. ر.، رشیدی، ش.، (۱۳۹۵). بررسی تأثیر تدریس درس فلسفه آموزش و پرورش با الگوی مدیریت آموزش، بر یادگیری اثربخش دانشجویان ترم دوم کارشناسی مدیریت آموزشی دانشگاه علامه طباطبائی (ره). مقاله ۴، دوره ۲، شماره ۱، بهار ۱۳۹۵: ۴۱-۵۰
۱۱. بهروزی راد، ب.، جهانبخش گنجه، م.، گلزار، ا. (۱۳۹۰). تأثیر انواع رسانه‌ها در فرهنگ سازی محیط‌زیستی در شهر یاسوج. پنجمین همایش ملی بحران‌های زیست‌محیطی ایران و راهکارهای بهبود آن‌ها، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات خوزستان.
۱۲. پازوکی نژاد، ز. (۱۳۹۱). بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر شناخت دانشجویان نسبت به تغییرات جهانی آب و هوا،

- پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه مازندران
۱۳. پریشانی، ن. (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی اهداف آموزش محیط‌زیست و فعالیت‌های مرتبط با آن در کشورهای منتخب و ایران در راستای پیشنهاد فعالیت‌هایی برای ایران. دوره ۱۲، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۶، صفحه ۱-۲۴
۱۴. حسینی، م. فراهانی، ا. قره، م. ع. (۱۳۹۲). طراحی الگوی تضمین کیفیت آموزش تربیت بدنی در نظام آموزش از دور. مقاله ۱۰، دوره ۲، شماره ۶، پاییز ۱۳۹۲، صفحه ۱۱۹-۱۳۵
۱۵. دکاندر، م.، علمی، م.، صباغ، ص. (۱۳۹۱). بررسی رابطه بین مصرف رسانه‌ای و الگوگزینی فرهنگی-اجتماعی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی شهرستان بوکان، پایان نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز.
۱۶. راستین، ا.، کهنسال، ع.، حسینی شاهرودی، س. م. (۱۳۹۵). نقش ویژگی‌های هستی‌شناختی اراده در شناخت حقیقت آن از منظر حکمت صدرایی. فصلنامه علمی- پژوهشی حکمت اسرا، مقاله ۳، دوره ۸، شماره ۲۷، بهار و تابستان ۱۳۹۵، صفحه ۴۱-۶۰
۱۷. رسول زاده، ب.، جعفری، ع.، مقدم زاده، ع. (۱۳۹۶). بررسی مقایسه‌ای میزان سرمایه اجتماعی و سرمایه روان‌شناختی در دانشجویان دانشگاه‌های حضوری و آموزش از دور. فصلنامه مطالعات اندازه-
- گیری و ارزشیابی آموزشی، مقاله ۶، دوره ۷، شماره ۲۰، زمستان ۱۳۹۶: ۱۳۵-۱۵۳
۱۸. رسولزاده، ب.، نجفی، ح.، (۱۳۹۵). ارائه مدلی به منظور ارتقاء سرمایه اجتماعی اعضای هیأت علمی با تأکید بر نظام آموزش از دور. مقاله ۸، دوره ۶، ۳ (پیاپی ۲۳)، بهار ۱۳۹۵، صفحه ۱۴۷-۱۶۶
۱۹. سرمدی، م. ر. (۱۳۸۸). دوره‌های آموزشی از دور در قرن بیست و یکم، دانشگاه پیام نور مجموعه مقاله دومین کنفرانس آموزش از دور.
۲۰. سعید، بهشتی شکری نیا، م. ع. (۱۳۹۰). جایگاه طبیعت در تربیت انسان از دیدگاه قرآن کریم. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال بیستم، دوره جدید، شماره ۱۳.
۲۱. صالحی، ص. قائمی‌اصل، ز. (۱۳۹۲). بررسی رابطه آموزش زیست‌محیطی و رفتارهای حفاظت از محیط‌زیست (مورد مطالعه: دانش‌آموزان دبیرستان‌های دخترانه شهر بابل)، فصلنامه آموزش محیط‌زیست و توسعه پایدار، ۱، (۳)، ۶۷-۷۹.
۲۲. فرج‌اللهی، م. سرمدی، م. ر.، حیدری، م. (۱۳۸۹). مطالعه تطبیقی نظام‌های آموزش از دور. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
۲۳. فرج‌اللهی. (۱۳۸۸) مطالعه نیازسنجی آموزشی نظام آموزشی از دور دانشگاه پیام نور در راستای فرصت‌های یکسان آموزشی از دیدگاه اعضای هیات علمی و دانشجویان: اندیشه‌های نوین تربیتی. دوره ۵، شماره ۳، صص ۱۴۵-۱۸۷

منابع لاتین

۲۴. محمدی، ر.، عارفی، م.، بازرگان، ع.، اسحاقی، ف. (۱۳۹۳). طراحی الگوی مطلوب ممیزی کیفیت آموزش عالی ایران. فصلنامه مطالعات اندازه گیری و ارزشیابی آموزشی، مقاله ۵، دوره ۴، شماره ۵، بهار ۱۳۹۳: ۱۱۵-۱۵۳.
۲۵. نجفی، ح.، (۱۳۹۱). بررسی نقش نظام آموزش از دور بر توسعه منابع انسانی در دانشگاه پیام نور: پژوهشی در برنامه ریزی درسی. شماره ۳۵ دوره نهم، ۷۳-۶۰.
۲۶. نصر، س.ح. (۱۳۷۹). انسان و طبیعت (بحران معنوی انسان متجدد). ترجمه: عبدالرحیم گواهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۷. هاشمی، س.، خبازی کناری، م. کاظمی، س. ف. (۱۳۹۶). تحلیل رویکردهای هستی شناسانه و معرفت شناسانه اساتید دانشگاه در فرایند تدریس. مقاله ۳، دوره ۸، شماره ۱۵، بهار و تابستان ۱۳۹۶: ۶۱-
28. Akgöbek, Ö., Aydin, Y. S., Öztemel, E., & Aksoy, M. S. (2006). A new algorithm for automatic knowledge acquisition in inductive learning. *Knowledge-based systems*, 19(6), 388-395.
29. Anderson, S. W. (1995). A framework for assessing cost management system changes: the case of activity based costing implementation at General Motors, 1986-1993.
30. Biasutti, M. (2015). An intensive programme on education for sustainable development: the participants' experience. *Environmental education research*, 21(5), 734-752.
31. Shobeiri, S. M., Alihosseini, S. H., Meiboudi, H., & Saradipour, A. (2015). Preschool Educators' Qualifications for Environmental Education of Children in Iran. *Journal of Educational and Management studies*, 5(1), 22-26.
32. Blatt, E. N. (2015). An investigation of the goals for an environmental science course: teacher and student perspectives. *Environmental Education Research*, 21(5), 710-733.
33. Keyter, C., & Schwella, E. (2003). A normative distance education management model for dual mode institutions.
34. Saunders, C. D. (2003). The emerging field of conservation psychology. *Human ecology review*, 137-149.
35. Mudzunga, H. D. (2006). The Role of Schoemansdal Environmental Education Centre in the Development of Environmental Awareness in Its Neighbouring Schools (Doctoral dissertation, University of South Africa).
36. Mudzunga, H. D. (2006). The Role of Schoemansdal Environmental Education Centre in the Development of Environmental Awareness in Its Neighbouring Schools (Doctoral dissertation, University of South Africa).
37. Anyamba, A., Linthicum, K. J., Small, J., Britch, S. C., Pak, E., de La Rocque, S., ... & Tucker, C. J. (2010). Prediction, assessment of the Rift Valley fever activity in East and Southern Africa 2006-2008 and possible vector control strategies. *The American journal of tropical medicine and hygiene*, 83(2_Suppl), 43-51.

38. Shah, A. H., Shahid, M., Khalid, S., Shabbir, Z., Bakhat, H. F., Murtaza, B., ... & Niazi, N. K. (2020). Assessment of arsenic exposure by drinking well water and associated carcinogenic risk in peri-urban areas of Vehari, Pakistan. *Environmental Geochemistry and Health*, 42(1), 121-133.
39. Nasrin, F. (2012). Women, environment and environmental advocacy: Challenges for Bangladesh. *Asian Journal of Social Sciences and Humanities*, 1(3), 1-3.
40. Fraser, J., Gupta, R., & Krasny, M. E. (2015). Practitioners' perspectives on the purpose of environmental education. *Environmental Education Research*, 21(5), 777-800.
41. Hamalosmanoglu, M. (2012). The place of environmental education in science education curricula in Turkey. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 46, 4839-4844.
42. Lorimer, J. (2006). What about the nematodes? Taxonomic partialities in the scope of UK biodiversity conservation. *Social & Cultural Geography*, 7(4), 539-558.
43. He, X., Hong, T., Liu, L., & Tiefenbacher, J. (2011). A comparative study of environmental knowledge, attitudes and behaviors among university students in China. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 20(2), 91-104.
44. Pierce, W. J., Singleton, S. M., & Hudson, R. E. (2011). Ethnic identity and propensity for practice among African-descended MSW students. *Journal of Social Work Education*, 47(3), 403-421.
45. Pierce, W. J., Singleton, S. M., & Hudson, R. E. (2011). Ethnic identity and propensity for practice among African-descended MSW students. *Journal of Social Work Education*, 47(3), 403-421.
46. Amirhosseini, M., & Salim, J. (2017). Quantitative evaluation of the movement from complexity toward simplicity in the structure of thesaurus descriptors. *Malaysian Journal of Library & Information Science*, 20(3).
47. Ors, F. (2012). Environmental education and the role of media in environmental education in Turkey. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 46, 1339-1342.
48. Saba, F. (2003). Distance Education Theory, Methodology, and Epistemology: Pragmatic Paradigm. *Handbook of distance education*.
49. Saba, F. (2003). Distance Education Theory, Methodology, and Epistemology: Pragmatic Paradigm. *Handbook of distance education*.
50. Ozturk, A. B., Bilgihan, A., Salehi-Esfahani, S., & Hua, N. (2017). Understanding the mobile payment technology acceptance based on valence theory. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*.
51. Soykan, A., & Atasoy, E. (2012). Historical development of non-formal environmental education in Turkey. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 46, 736-743.
52. HyseniSpahiu, M., Korca, B., & Lindemann-Matthies, P. (2014). Environmental education in high schools in Kosovo—A teachers' perspective. *International Journal of Science Education*, 36(16), 2750-2771.
53. HyseniSpahiu, M., Korca, B., & Lindemann-Matthies, P. (2014). Environmental education in high schools in Kosovo—A teachers' perspective. *International Journal of Science Education*, 36(16), 2750-2771.
54. Sarkar, S., & Maiti, J. (2020). Machine learning in occupational accident analysis: A review using science mapping approach with citation network analysis. *Safety Science*, 131, 104900.